

Osmanlı Tıp Metinleri Işığında Divan Şiirinde Hafakân

Palpitation in Divan Poetry in the Light of Ottoman Medical Texts

Osman Kufacı*

Öz

İnsanların sağlıklı bir şekilde yaşamlarını sürdürebilmeleri için bedenlerinde çeşitli organlar faaliyet gösterir. Hayati önem taşıyan organlardan biri olan kalbin temel görevi, temiz kanın dolaşımını sağlamaktır. Ayrıca kalp, insana özgü çeşitli duyguların kaynağı kabul edilir. Bedenin çeşitli organlarında rahatsızlıklar ve hastalıklar ortaya çıkabileceği gibi, kalpte de bu durum söz konusu olabilir. Bu hastalıklardan biri kalp çarpıntısıdır. Normal ve sağlıklı bir insanda kalp atım hızı, bir dakikada ortalama altmış ile yüz arasında olmalıdır. Bu sayının yüzü aşması halinde “taşikardi” olarak adlandırılan kalp hastalığı meydana gelir. Osmanlı dönemi tıp kitaplarında ya da divan şiirinde bu hastalık genellikle Arapça kökenli bir kelime olan “hafakân” lafzı veya Türkçe “yürek oynaması” ifadesiyle anlatılmıştır. Dış dünyadaki gerçekliği, divan şiiri estetiği bağlamında kurmaca gerçekliğe dönüştüren divan şairleri, kalp hastalıklarından hafakâna karşı duyarsız kalmamışlardır. Hafakân ile ilgili, onun çeşitli özelliklerini de göz önünde bulundurarak, çeşitli imgeler oluşturmuşlardır. Divan şiirinde şairlerin hafakânla ilgili tasarruflarının tespiti amacıyla yapılan bu çalışmada, 340 divan incelenmiş ve elde edilen veriler başlıklar halinde sınıflandırılmıştır. Ayrıca, tarihî tıp metinleri ışığında araştırılmıştır. Hafakânın divan şiiri estetiğindeki yeri belirlenmeye çalışılarak, klasik Türk şiiri ve Osmanlı tıbbına dair yapılacak çalışmalara katkıda bulunmak hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Divan Şiiri, Hafakân, Osmanlı Tıbbı, Tarihî Tıp Metinleri.

Abstract

Various organs in the human body work to keep people healthy. The heart, a crucial organ, mainly circulates clean blood throughout the body. It is also seen as the source of many emotions unique to humans. Just as diseases can affect different organs, the same applies to the heart. One common issue is heart palpitations. In a healthy person, the normal heart rate usually ranges from 60 to 100 beats per minute. If it exceeds 100, it can indicate a condition called “tachycardia.” In Ottoman medical texts and divan poetry, this condition is often called “Hafakân” or “yürek oynaması” (heart palpitations) in modern Turkish. Divan poets, who transformed real life into poetic fiction within the aesthetic framework of divan poetry, also portrayed heart problems like hafakân. They created various images that reflected different aspects of this condition. This study, which aimed to explore how poets used hafakân in divan poetry, examined 340 divans and classified the data according to historical medical texts. By exploring hafakân’s role in the aesthetics of divan poetry, the study aims to support future research on classical Turkish poetry and Ottoman medicine.

Keywords: Divan Poetry, Palpitation, Ottoman Medicine, Historical Medical Texts.

* Sorumlu yazar - Corresponding author & Sinop Üniversitesi osmankufaci@hotmail.com

Araştırma Makalesi - Research Article & Benzerlik / Similarity: 8

Başvuru - Submitted: 9 Temmuz 2025 & Kabul & Accepted: 3 Kasım 2025

Atıf & Citation: Kufacı, O. “Osmanlı Tıp Metinleri Işığında Divan Şiirinde Hafakân”, *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 28 (2026): 252-287.

Giriş

Hastalık kavramının ilk insan Hz. Âdem ile başladığını söylemek mümkündür. İnsanlar, tabiatları gereği hayatları boyunca çeşitli hastalıklarla karşılaşabilirler. Bu hastalıklara karşı çözüm bulma ve tedavi geliştirme süreçleri tıp ilmini doğurmuştur. Hatta hastalıkların teşhis ve tedavisinde “halk hekimliği” adı verilen bir gelenek de teşekkül etmiştir. Muhtemelen tüm toplumlar, hastalıkların tanı ve tedavi yöntemlerine dair bir bilgi birikimi üretme çabası içinde olmuşlardır. Osmanlı döneminde de hastalıkların nedenlerini, belirtilerini ve ilaçlarını konu eden kıymetli tıp kitapları telif edilmiştir.

Bu çalışmanın konusunu Osmanlı dönemi tıp kitaplarında yer verilen hafakân (yürek oynaması/kalp çarpıntısı) hastalığının divan şiirindeki kullanımı teşkil etmektedir. Divan şiirinde hastalıklarla ilgili çeşitli araştırmalar yapılmış ise de divanlarda hafakânı ele alan müstakil bir çalışmaya rastlamadık.¹ Çalışmamızda öncelikle yürek oynamasının sebepleri, belirtileri, ilaçları hakkında Osmanlı tıp metinlerinden hareketle kısaca bilgi verilmiştir. Bu kısımda makale formunun sınırlarını geçmemek için XIV-XVIII. yüzyıllar arasında Osmanlı döneminde telif edilen 25 tıp kitabına müracaat edilmiştir. Sonrasında ise hafakâna/yürek oynamasına yönelik 340 divandan elde edilen veriler başlıklar hâlinde tasnif edilerek ele alınmıştır.

Makale boyutlarını aşmamak için XIII. yüzyıldan 1, XIV yüzyıldan 3, XV. yüzyıldan 32, XVI. yüzyıldan 74, XVII. yüzyıldan 65, XVIII. yüzyıldan 75, XIX. yüzyıldan 83, XX. yüzyıldan 7 divan olmak üzere 340 eserde hafakân, yürek (kalp, dil) oyna(t)mak, yürek (dil, gönül, kalp) titremek kelime ve tabirlerine yönelik okumalar gerçekleştirildi.² XIV. yüzyıldan 1, XV. yüzyıldan 3, XVI. yüzyıldan 6, XVII. yüzyıldan 6, XVIII. yüzyıldan 5, XIX. yüzyıldan 1 divanda hafakân kavramı ile karşılaşılmıştır. Yürek (kalp, dil) oyna(t)mak ibaresi ise XIV. yüzyılda 2 divanda, XV. yüzyılda 3 divanda, XVI. yüzyılda 17 divanda, XVII. yüzyılda 3 divanda XVIII. yüzyılda 12 divanda, XIX. yüzyılda 4 divanda geçmektedir. XIV. yüzyılda 2 divanda, XV. yüzyılda 1 divanda, XVI. yüzyılda 11 divanda, XVII. yüzyılda 3 divanda, XVIII. yüzyılda 3 divanda, XIX. yüzyılda ise 5 divanda yürek (dil, gönül, kalp) titremek tabirlerine yer verilmiştir. Ayrıca bazı şairler kalp çarpıntısını ifade etmek için “yüreği tıp tıp etmek”, “yürek salınmak”, “yürek lak lak etmek” ve “yüreği talbinmak” kelime gruplarını kullanmışlardır.

¹ Gülhan Atnur, *Osmanlı Tıp Yazmaları ile Halk Hekimliğinde ‘Hafakan Afakan’ ve Hazâ ‘Îlac-ı Hafakân Adlı Kitap* (2011) başlıklı makalesinde araştırmasını, Osmanlı tıp kitapları ve başlıkta zikredilen eser ile sınırlandırmıştır.

² Yüzyıllara ait divan sayısının farklı olması çok sayıda esere ulaşmak kaygısından kaynaklanmaktadır. Ayrıca “divan” kelimesi ile “divançe” de kastedilmektedir.

Tıbbî Metinler Işığında Hafakânın Anlamı, Sebepleri, Belirtileri, İlaçları

Arapça kökenli bir kelime olan “hafakân” *Arapça-Türkçe Sözlük*'te “*nabız, vuru; atma, vurma, çarpma [kalp], çırpınma*” olarak tarif edilir.³ *Kâmûs-ı Türki*'de⁴ ve *Kâmûs-ı Osmanî*'de⁵ kelimenin “yürek oynaması, çarpıntısı” anlamı mevcuttur. *Mükemmel Osmanlı Lügati*'nde,⁶ *Lügat-i Nâcî*'de⁷ ve *Lügat-i Cûdî*'de⁸ kelimeye “yürek oynaması” anlamı verilmiştir. Ahmed Vefik Paşa *Lehce-i Osmânî*'de⁹ kelime için “bunalma, boğulma, çarpıntı, yürek çarpması” karşılıklarını kullanmıştır. *Lügat-i Remzî*'de¹⁰ kavramla ilgili “Bir nesne öteberi deprenip oynamak, sancak veya yüreğin oynaması gibi. Yüreğe arız olan pek tehlikeli bir titreme illeti.” cümlesi sarf edilmiştir. *Lügat-i Nâcî*, *Kâmûs-ı Osmanî* ve *Mükemmel Osmanlı Lügati* kelimenin aslında deprenip oynamak, hareket etmek manasında iken sonraları yüreğe tahsis edildiği, “hafakân-ı kalb” tabirini kullanmaya gerek olmadığı bilgilerini de kaydeder. *Türkçe Sözlük*'te¹¹ hafakân için “sıkıntı, çarpıntı”, “hafakanlar boğmak (veya basmak)” içinse “sıkıntıdan bunalmak” anlamları nakledilmiştir.

Konumuz Osmanlı tıp metinleri ışığında divan şiirinde hafakânı ele almak olduğu için hastalığın modern tıptaki yerine çok kısaca değinmekte yarar vardır. İnsanda ortalama kalp atım hızı altmış ile yüz arasında olmalıdır. Bu sayının yüzün üzerine çıkması durumuna tıp dilinde “taşıkardı” denilmektedir. Taşikardinin çeşitli nedenlerle kendini gösteren farklı türleri olmakla birlikte bu husus çalışma sınırlarımızın dışında kaldığı için temas etmeyeceğiz.¹²

Osmanlı tıp metinlerinde kalp çarpıntısı için umumiyetle hafakân ve yürek oynaması tabirleri kullanılmıştır. Bunun yanı sıra genel olarak hafakân (yürek oynaması, kalp çarpıntısı) ıssı (sıcak) ve soğuk olmak üzere ikiye ayrılır. Hafakânı bulunan kişinin yüreğinin sıcak olması, soğuk hava ve sudan rahatlık hissetmesi *ıssı hafakânın* belirtisidir.¹³ Kişinin yüz renginin kurşun gibi olması *soğuk hafakânın* belirtisi olarak gösterilir. Hastanın hareketleri ağır ve gevşek olur. Soğuk hafakânı olan

³ Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük* (İstanbul: Dağarcık Yayınları, 1995), 238.

⁴ Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türki* (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1317/1900), 585.

⁵ Mehmed Salâhi, *Kâmûs-ı Osmanî III* (İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1322/1905), 304

⁶ Ali Nazîmâ ve Reşâd (Faik), *Mükemmel Osmanlı Lügati* (İstanbul: Artin Asaduryan Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1319/1901), 353.

⁷ Muallim Nâcî, *Lügat-ı Nâcî* (İstanbul: Asır Matbaası, 1322/1904), 388.

⁸ İbrahim Cûdî Efendi, *Lügat-i Cûdî* (Trabzon, 1332/1913), 463.

⁹ Ahmed Vefik Paşa, *Lehce-i Osmânî* (İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1308), 1096.

¹⁰ Hüseyin Remzî, *Lügat-i Remzî I* (İstanbul: Matbaa-i Hüseyin Remzî, 1305/1888), 503.

¹¹ Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük I* (Ankara: TDK Yayınları, 1998), 924.

¹² İsmet Dökmeci ve A. Handan Dökmeci, *Büyük Tıp Sözlüğü* (İstanbul: Nobel Tıp Kitabevleri, 2005), 741; J.A.C. Brown, *Tıp Ansiklopedisi*, Çev., Reyhan Erez (İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları, 1974), 374.

¹³ Tabîb İbn-i Şerîf, *15. Yüzyıl Türkçe Tıp Kitabı Yâdigâr-ı İbn-i Şerîf* (İstanbul: Seçil Ofset, Matbaacılık, 2017), 219; Yasemin Yavuz, “Hekim Hayreddin’in Kitab-ı Akrabadin’i” (yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi, 2008), 36; Burak Telli, “Kenzü’s-Sıhhatü’l-Ebdâniyye Eser-i Mürşid-i

kişi soğuk hava ve sudan rahatsız olur.¹⁴ *Et-Teshîl Fi't-Tıbb* adlı eserin müellifi, hafakânı, yüreğin zâif (güçsüz) olması, harâretin (sıcaklığın) gâlib (baskın) olması olarak tanımlar. Hastalığın alameti olarak; susamayı, nabzın ve nefesin hızlı olmasını, göğsün sıcak olmasını, kederli olmayı, kişiye soğuk havanın iyi gelmesini ileri sürer.¹⁵ Issı hafakânı gideren ilaçlar şunlardır:

*“Elma şarâbı ve ağaç kavunu ekşisi şarâbı (ki Arapça şarâb-ı hummâz-ı ütrüç derler), şarâb-ı sandal, şarâb-ı inebü's-sa'leb, kurs-ı kâfur, sandal, gülâb, kâfur, elma suyu ve ayva suyu (göğşe sürülür) ve eğer ısıtma olmazsa ekşi ayran, azıcık tabâşîr-i hindî, Kil-i Ermenî, kuru kişnîc ve soğuk müfferih”*¹⁶

Soğuk hafakâna iyi gelen ilaçlar arasında meybih, devâi'l-misk ve şarâb-ı reyhânî, nûşidâr macunu, misk ilacı, akrâs-ı müşk¹⁷ sayılabilir.

Sağlıklı bir insanda devamlı hafakân görülmesi durumunda ani ölüm tehlikesinden şüphe edilir.¹⁸ Eğer hastanın hafakânı fazla ise bayılmak gerekir. Eğer bayılmalar çok olursa ölüm iktiza eder.¹⁹

Yâdigâr-ı İbn-i Şerîf adlı eser üzerine yapılan çalışmada hafakân için “yürek oynaması, kalp sıkışması, çarpıntı; heyecân-ı kalbe uğramak, havf ve telâştan yürek çarpması” manaları verilmiştir.²⁰

Hafakân yani yürek oynaması bu bir harekettir, cirmi kalpte hâsıl olur. Yüreği incitici bir nedenle olabilir. Bu neden bedeninin kan ile dolmasından olabilir. Alameti; benzin kızıl, ağzın tatlı olması, mizacın ıssı (hararet) olması, iştahın az olması, çok terlemek, hastanın bevlinin kızıl ve koyu olmasıdır. İlacı bâselikten (şahdamarından/baş damarından) kan almaktır, her sabah on direm gül suyu ile on direm siken-gübîn ya elma ya hummâz şarâbı her birinden on direm hangisi hazır bulunursa içirirler, kurs-ı kâfur içmek de yararlıdır. Gıda olarak kadıntuzluğu aşısı ya da hummâz aşısı yedirirler. Eğer bedeninin safirâ ile dolu olmasından meydana gelirse alameti hastanın mizâcının ıssı (sıcak) olması, bevlinin ateş renginde olması, içinin alevlenmesi,

.....
Osmâniyye İnceleme-Metin-Gramatikal Dizin-Tıpkıbasım” (Doktora tezi, Adıyaman Üniversitesi, 2017), 973.

¹⁴ Tabîb İbn-i Şerîf, *a.g.e.*, 220.

¹⁵ Onur Yıldırım, “Et-Teshîl Fi't-Tıbb (Kitâb-ı Teshîlî'l-Mevlanâ Şemseddin) (İnceleme-Metin-Dizin)” (yüksek lisans tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2010), 142.

¹⁶ Tabîb İbn-i Şerîf, *a.g.e.*, 219.

¹⁷ Tabîb İbn-i Şerîf, *a.g.e.*, 220-221.

¹⁸ Tabîb İbn-i Şerîf, *a.g.e.*, 103; Adem Hakan Alptekin, “Seyyid Emîr Mehmed Çelebi'nin Enmûzecü't-Tıbb Adlı Eseri (Metin-Tıbbî Söz Varlığı)” (doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2023), 1202.

¹⁹ Mücahit Kaçar ve Ahmet Akdağ, *Şerh-i Mücez Fi't-Tıbb İbnü'n-Nefis'in El-Mücez Fi't-Tıbb'ının Şerhi* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2022), 355; Alptekin, *a.g.t.*, 1396; Murat Çil, “Mü'min Bin Mukbil Sinobî Zahire-yi Murâdiyye (İnceleme-Metin-Dizin)” (doktora tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2021), 530.

²⁰ Tabîb İbn-i Şerîf, *a.g.e.*, 691.

çok susması, ağzının acı ve benzinin sarı olmasıdır. İlacı bedenın kan ile dolmasından zahir olan hafakânın ilacı gibidir.²¹

Hafakân yürek damarlarında sevdâ hıltlarının toplanmasından da olabilir. Belirtisi feryat etmek, nefesin çirkin olması, insanlardan kaçmak, kötü düşünceler içinde bulunmak, kötü düşler görmektir.²² İlacı eftimon şarabıyla bedeni arıtmaktır.²³

Issı sû'î'l-mizâcdan (mizacın bozulmasından) hâsıl olan hafakânda yüreğe gelen sû'î'l-mizâcın sebebi beş çeşittir: Birincisi a'râz-ı nefsânîdür (nefsani alametlerdir): Hışım gibi, çok endişe (kaygı; gam, keder) ve mühim (önemli) işler gibi. İkincisi nefesin dar olması, yüreğe gelen taze havanın ağzının tıkanmasıdır. Üçüncüsü sıcak hamamda ve sıcak havada çok kalmaktır. Dördüncüsü daima sıcak yemek yiyerek şarap içerek soğuk suyu az bulmaktır. Beşincisi daima ilaçları ve güzel kokuları kendine (çekmesidir). Soğuk sû'î'l-mizâcdan (mizacın bozulmasından) zuhur eden hafakân, ıssı sû'î'l-mizâcın (mizacın bozulmasından) zıddıdır. Kuru sû'î'l-mizâcdan peyda olan hafakân da vardır. Hafakân-ı vesvâs (kuruntu), sevdâvî (sevdâ maddesinin ağır bastığı) sû'î'l-mizâcdan kaynaklanır ve sevdâvî buhârlar (çeşitli hastalıklara sebep olan yel) yüreğe geldiğinden bu hastalığa tutulanın durumu mâlihûlyâ (melankoli) hastasının hâli gibi olur.²⁴ Hafakânın çeşitleri arasında hafakân-ı balgamî (balgamdan kaynaklanan çarpıntı)²⁵ ve hafakân-ı yâbis (kuruluktan olan çarpıntı)²⁶ de yer alır. Hafakânın sebepleri arasında hararetin, kanın, safranın, bürûdetin (soğuk) etkisi de sayılır.²⁷ Ayrıca tâ'ûnun ıssı verem olduğu ve yüreği oynattığı bildirilir.²⁸

Hamamda çok oturmanın zararları arasında gaşy (baygınlık) getirmesi, hafakâna yani yürek oynamasına sebebiyet vermesi, gönlü bulandırması, kederlendirmesi gösterilir.²⁹ Çok cima, kişiye titreme getirir, yüreği güçsüzleştirir, hafakâna yol açar.³⁰

Bu çalışmada Divan şairlerinin hafakân (yürek oynaması) hastalığına dair imgeleri; “Hafakânın Divanlara Yansıyan Çeşitli Özellikleri”, “Hastalığın Nedenleri

²¹ Mustafa Canpolat ve Zafer Önler, *İshak bin Murâd Edviye-i Müfredede* (Ankara: TDK Yayınları, 2007), 63; Nuşin Sunar, “Ahmed Bin Bâli –Mecma'ü'l-Mücerrebât (Giriş-İnceleme [Ses Bilgisi]-Metin-Dizin) [1-115. Varaklar Arası]-Sözlük)” (yüksek lisans tezi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, 2014), 159-161.

²² Canpolat, *a.g.e.*, 63; Sunar, *a.g.t.*, 161.

²³ Canpolat, *a.g.e.*, 63.

²⁴ Çil, *a.g.t.*, 532, 534, 537.

²⁵ Alptekin, *a.g.t.*, 215.

²⁶ Telli, *a.g.t.*, 973.

²⁷ Yıldırım, *a.g.t.*, 142.

²⁸ Yıldırım, *a.g.t.*, 157.

²⁹ Yıldırım, *a.g.t.*, 102; Tabîb İbn-i Şerîf, *a.g.e.*, 84.

³⁰ Yıldırım, *a.g.t.*, 103; Zafer Önler, *Hacı Paşa (Celâlüddin Hızır) Müntahab-ı Şifâ Giriş-Metin-Sözlük* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2019), 39.

Arasında Sayılanlar”, “Hastalığa Faydalı İlaçlar ve Tedavi Yöntemleri”, “Divan Şiirinde Hafakâna Dair İmgeler”, “Hastalığın Benzetildiği Unsurlar” olmak üzere beş başlık altında ele alındı. Bu sınıflandırmaya dâhil olmayan az sayıdaki imgeler ise “Çeşitli Hayaller” başlığı altında incelendi.

1. Hafakânın Divanlara Yansıyan Çeşitli Özellikleri

1.1. Ağrı, Acı

Hafakân, yüreğe zararlı herhangi bir şeyden ileri gelen bir hastalıktır. Bu hastalıkta yürek “tılb tılb” ederek oynar. Ardından hastanın yüreği ağrır. Sonra ağrı başa çıkarak başın ağrmasına sebep olur. Hastanın eli ayağı soğuyarak buz gibi olur, akli kaybolur.³¹ Hafakân hastalarının kalplerinde şiddetli ağrının belirmesi divan şiiri metinlerinde görülmektedir.

Hemedân kalesinin fethi sebebiyle kaleme alınan tarih kıtasındaki beyitte İzzet Ali Paşa (öl. 1734), III. Ahmet’e (ö. 1736) dua ve onun düşmanlarına beddua eder. Şair, Sultan III. Ahmet’in huzur bulmasını, düşmanlarının kalp çarpıntısı ağrısına müptela olmasını ister. Beyitte hafakân (kalp çarpıntısı) ağrısının şiddeti vurgulanmaktadır:

*Kendi âsûde ola düşmeninin hemvâre
Mütezelsil ede rih-i hafakân ülkesini³²*

“(Sultan III. Ahmet’in) kendisi rahat olup düşmanının ülkesini kalp çarpıntısı ağrısı daima titretsin.”

1.2. Bayılmak

Hafakânın çok (kuvvetli) olması durumunda hasta gaşy olur (bayılır). Gaşy (bayılma) çok (kuvvetli) olursa hastanın ölmesi gerekir.³³ Râşid (öl. 1892), Raûf Paşa’yı (öl. ?) övdüğü kasidesinin başlangıcında düzenbaz bir kişinin portresini çizer. Güzeli görünce sahtekâr kişinin kalp çarpıntısı tutmuştur. Bu kişi sıklıkla yaşadığı bayılma hâlini vecde (ilahi aşka dalıp kendinden geçmesine) isnat etmektedir. Beyit hafakânın çok (kuvvetli) olması durumunda hastanın bayılması hakikatinden hareketle düzenlenmiştir:

*Vecde haml eyleme hâlidür anun pek bayılır
Şu giden dil-beri gördi hafakânı tutdı³⁴*

“Şu yürüyen güzeli görünce kalp çarpıntısı tuttu. Sıklıkla bayılma hâlini vecde (ilahi aşka dalıp kendinden geçmesine) isnat eder.”

³¹ Tabîb İbn-i Şerîf, *a.g.e.*, 378-379.

³² Fatma Sabiha Kutlar Oğuz, *Dîvân-ı İzzet ve Nigâr-Nâme (Tezkire-i Nigâriyye)* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2019) <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/68921,divan-i-izzet-ve-nigar-name-pdf.pdf?0> (erişim 10.04.2025), s. 114.

³³ Alptekin, *a.g.t.*, 1396.

³⁴ Kamile Çetin, “Râşid (?-1310?-1892) ve Dîvânı İnceleme-Tenkidli Metin” (yüksek lisans tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2006), 132.

1.3. İlaç

Âşık, yürek oynamasına nasıl bir ilaç yapması gerektiğini bilmemektedir. Şairin beyitte zikrettiği yürek oynamasının nedeni sevdâ/aşk kaynaklı olmalıdır. Diğer hafakân türlerinde olduğu gibi, sevdâ hıltının baskınlığı neticesinde dışa vuran hafakânın Osmanlı tıbbında ilacı mevcuttur. Ancak şairler aşk hastalığının şifasının sevgiliye kavuşmak olduğu kanaatini taşırlar. Dolayısıyla divan şairleri nazarında aşk/sevdâ dolayısıyla beliren hafakânın ilacı yoktur, bu hastalığının şifası ancak sevgiliye kavuşmaktır. Şairler/âşıklar, yürek oynamasını kader olarak görürler:

*Dutam dutam dehenüm nâle itmeyem ammâ
Yüregüm oynadugına n'idem ne çâre kılam*³⁵

“Ağzım tutayım tutayım da inlemeyeyim. Ama kalbimin hızlı hızlı çarpmasına ne yapayım, nasıl bir ilaç edeyim?”

1.4. İleme

Hafakân hastalığı yaşayanlarda zîk-i nefes (nefes darlığı) de görülür.³⁶ Kalbin zayıflığından ve hararetin fazlalığından kaynaklanan hafakânda nabız ve nefes hızlıdır.³⁷

Şu beyitte şair, iniltiye benzer bir şekilde soluğu eğri çekmeyi hafakân hastalığına yakalanmanın emaresi olarak saymıştır. Nitekim hafakâna tutulanlar nefes alıp vermede güçlük çekerler:

*Medd-i nefes-i ham-şudeni nâl sanırlar
Benzer ki giriftâr-ı belâ-yı hafakânsın*³⁸

“Soluğunu eğri çekmeni inilti sanıyorlar. Öyle anlaşılıyor ki kalp çarpıntısı belasına yakalanmışsın.”

1.5. Kalbin Hızlı (Şiddetli) Atması

Bazı tıp kitaplarında hafakânın kalbe musallat olan bir hareket olduğu ifade edilir.³⁹ *Mecma'ü'l-Mücerrebât* adlı eserde imtilâdan (kan toplanmasından) vaki olan hafakânın sebepleri arasında nabzın hızlı olması belirtilir.⁴⁰ *Müntahab-ı Şifâ* adlı eserde ise harareten (vücut ısısının fazlalığından) kaynaklanan yürek oynamasının alametleri arasında nabzın hızlı atması sayılır.⁴¹

³⁵ Orhan Kemâl Tavukçu, *Dede Ömer Rüşenî Divânı*, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2020), <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/73031,dede-omer-ruseni-divanipdf.pdf?0> (erişim 23.05.2025), s. 110.

³⁶ Sunar, *a.g.t.*, 170.

³⁷ Yıldırım, *a.g.t.*, 142.

³⁸ Haluk İpekten, *Nâ'ilî Divânı* (Ankara: Akçağ Yayınları, 1990), 102.

³⁹ Alptekin, *a.g.t.*, 1396; Kaçar, *a.g.e.*, 355.

⁴⁰ Sunar, *a.g.t.*, 160.

⁴¹ Önler, *a.g.e.*, 119.

Hafakân hastalığına yakalananların kalbi şiddetli bir şekilde çarpar. 17. yüzyıl şairlerinden Nûrî İbrahim (öl. ?) de bu hakikatin altını çizmektedir. Bundan başka bahsedilen hafakânın aşktan kaynaklandığını söylemek mümkündür:

*Meyyâl-i şikâr olsa olup sâ'ide şeh-bâz
'Ankâ-yı tuyûrun
Cân kayd-ı hevâsında yelerken hafakânı
Şiddet ile oynar⁴²*

“Senin kuşlarının ankası kolda doğan olup (gönlümü) avlamayı arzulasa, can onun aşkının bağıyla koşarken kalp çarpıntısı şiddetli bir şekilde hareket eder.”

2. Hastalığın Nedenleri Arasında Sayılanlar

2.1. Akrep Sokması

Zehirlenme, akrep ve yılan sokması hafakâna yol açmaktadır.⁴³ Re'fet Mehmed (öl. 1813), divan şairlerinin olumsuz olarak tasvir ettiği tiplerden biri olan rakibi bir akrebe benzetir. Akrep rakip soktuğu vakit şairin/âşığın yüreği lak lak etmeye/çarpmaya başlamıştır, yani hafakân meydana gelmiştir. Beyit zehirli akrep sokmasının hafakânı doğurduğu gerçeği üzerine inşa edilmiştir:

*Sokdı beni 'akreb gibi agyâr açık açık
Başladı o sâ'at yüregim itmege lak lak⁴⁴*

“Rakip beni akrep gibi açık açık soktu. O anda kalbim lak lak etmeye/çarpmaya başladı.”

2.2. Aşk

Eski tıp ilmine göre sevdâ sıvısının artması sonucunda insanda aşk zahir olur. *Enmûzecü't-Tıbb* adlı eserde aşkın alametleri arasında nabzın serî' (hızlı) ve sagîr (küçük), muhtelif, sulb (sert) olması dile getirilir.⁴⁵ Hakîkî'nin (öl. 1487-1488) bir beytinde aşk (denizinin) dalgalanmasının (âşikâr olmasının) sonuçları sıralanmaktadır. Bunlar arasında yürek oynaması da vardır. Sevdâ sıvısının fazlalığı hafakâna neden olmuştur:

*Denizler kaydı cûşında 'ışkun
Yürekler oynadı oldu ciğer şak⁴⁶*

⁴² Esra Güngör, “Nûrî İbrahim Divanı” (yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi, 2013), 82.

⁴³ Kaçar, *a.g.e.*, 356; Alptekin, *a.g.t.*, 1397.

⁴⁴ Benal Tari, “Re'fet Mehmed (1198-1238/ 1784-1823) Divanı (İnceleme-Metin)” (yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2011), 138.

⁴⁵ Alptekin, *a.g.t.*, 1324.

⁴⁶ Erdoğan Boz, *Yusuf Hakîkî Baba Divanı* (Ankara: Aksaray İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2009), 471.

“Aşk (denizinin) dalgalanmasıyla denizler kaynadı. Kalpler hızlı hızlı çarptı, ciğer ikiye ayrıldı.”

Ünlü mutasavvıf İbrahim Gülşenî (öl. 1534) ilahi sevginin insanda meydana getirdiği/getirebileceği değişiklikleri gözler önüne sermektedir. Âşıқта, ilahi sevgi ile göz seçirmesi, yürek oynaması, beden titremesi hâsil olmuştur:

*Göz seğriyüp oynar yüregüm mihr ile her dem
Ten çimşişüben câna revândan haber eyler⁴⁷*

“Sevgi ile her zaman göz seçirip, yüreğim oynar. Beden titreyip cana ruhtan/ölmekten haber verir.”

2.3. Dert, Sıkıntı, Üzüntü

15. yüzyıl Osmanlı dönemi müelliflerinden Abdulvehhâb bin Yusuf (öl. ?) *Müntehâb-ı Fi't-Tıbb*⁴⁸ isimli eserinde yürek oynamasının çok harareten (sıcaktan), korkmaktan ya da kederlenmekten olduğunu haber verir. Bir başka tıp kitabında “kederlenmek” yürek oynamasının alametleri arasında gösterilmiştir.⁴⁹

Edirneli Nazmî (öl. 1585-86?),⁵⁰ Gelibolulu Sun'î,⁵¹ Kâşif,⁵² Hakîkî⁵³ üzülmekten neşet eden hafakân hastalığından hareketle beyitler söylemişlerdir.

Divan şiirinde âşığının görmezden gelen, eziyet eden, mağrur bir sevgili portresi çizilir. Bakî'nin aşağıda verilen beytine göre âşık, sevgilinin lal dudaklarını görmüş ve ona kavuşamadığından gözyaşları kana dönmüştür. (Sevgiliye kavuşamama) derdiyle yüreği oynayıp kalbinin çarpması son bulmamıştır. Dinmek kelimesinin “sakin olmak, dinmek” anlamı metinde çağrışımlara kapı aralamaktadır:

*La'lün göricek kana döner gözden akanum
Oynar yüregüm derd ile dinmez hafekânum⁵⁴*

“Lal dudağını görünce gözyaşlarım kana döner. Dert ile yüreğim oynar, kalp çarpıntım sona ermez.”

⁴⁷ Mehmet Avçin, “İbrahim Gülşenî Divanı” (doktora tezi, Osmangazi Üniversitesi, 2021), 251.

⁴⁸ Serap Göçgün, “Abdulvehhâb bin Yusuf'un Müntehab-ı Fi't-Tıbb Adlı Eseri” (yüksek lisans tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2010), 28.

⁴⁹ Yıldırım, *a.g.t.*, 142.

⁵⁰ Sibel Üst, “Edirneli Nazmî Dîvânı (İnceleme-Tenkitli Metin)” (doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, 2011), 4533.

⁵¹ Halil İbrahim Yakar, “Gelibolulu Sun'î Dîvânı ve Tahlili” (doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2002), 522.

⁵² Enes İlhan, “Kâşif Es'ad Efendi Divanı İnceleme-Metin” (yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi, 2015), 723.

⁵³ Boz, *a.g.e.*, 856.

⁵⁴ Sabahattin Küçük, *Bâkî Dîvânı (Tenkitli Basım)* (Ankara: TDK Yayınları, 1994), 297.

2.4. Ferah (Sevinç)

Sevindiklerinde insanların gönlü ferahlar. İnsanlar, tabiatları gereği sürekli sevinmeye meylederler. Sevinmek ve mutlu olmak aşırılık arz ederse insanın yüreği sonuna kadar genişler. İnsan ruhu ve harâret-i gariziye (vücudun doğal ısı) sevinmeyi ve mutlu olmayı sürekli isterse yürek kendini yitirir (bayılır). Bu nedenle insan aniden ölür.⁵⁵ *Zahîre-yi Murâdiyye* adlı eserde çok şâdlıktan (sevinçten) insanların yüreğinin oynadığı (hafakâna duçar oldukları) bilgisi paylaşılmıştır.⁵⁶

Çağlar boyunca insanlar tabiat olayları vs. hususlardan geleceğe dair çıkarımlarda bulunmuşlardır. Sabâ yelinin esmesi nedeniyle sevinip heyecanlanan âşığı hafakânlar basmıştır. Zira âşık sabah rüzgârının “sevgili geliyor” diye müjde vereceğini düşünmüştür:

*Her dem ki eser bâd-ı sabâ yüregüm oynar
Cânâne gelür diyü meger kim haber eyler⁵⁷*

“Sabâ yeli esince, acaba sevgili mi geliyor [yahut ondan bir haber mi var] diye yüreğim çırpınır durur.”

17. yüzyıl şairlerinden Enverî (öl. ?), eğlence meclisinden bir fotoğraf karesi sunmaktadır: Sevgili naz (şarabının) sarhoşu olmuş ve âşık üstüne yıkılmıştır. İşte bu manzara âşıkların zayıf ve yıpranmış kalbinin mutluluktan hafakâna yakalanmasına uygun ortam oluşturmuştur:

*Yüregin oynadur erbâb-ı 'ışkun el-hâsıl
O mest-i nâz olup 'âşık üstüne yıkılış⁵⁸*

“Sözün kısası o (sevgili), naz (şarabının) sarhoşu olup âşık üstüne yıkılınca âşıkların kalbini hızlı hızlı çarptırır.”

2.5. Gazap, Hışım (Öfke, kızgınlık)

Hışım ve mutluluk gibi a' râz-ı nefsâniyenin (sevinç ve gam, hışım ve lezzet, güven ve korku gibi duygular) bazıları, insan bedenini harâretlendirerek kızdırır, insan bedeninde bulunan hıtları ve ruhu harekete getirir. Korkmak, ümitsizlik ve üzüntü gibi a' râz-ı nefsâniyenin bazıları ise soğuk edicidir.⁵⁹ 15 ve 16. yüzyıllarda yaşadığı tahmin edilen İbrahim bin Abdullah'ın (öl. ?) *Cerrâh-Nâme (Alâ'im-i Cerrâhîn)* adlı eserinde dışarıdan yüreğe soğuk yel dokunması durumunda yüreğin tıkalı buhârlarının dışarıya çıktığı, kuvâ-yı hayvânî fi'linden korku, gazap, ferah, hüzn, muhabbet,

⁵⁵ Tabîb İbn-i Şerîf, *a.g.e.*, 85.

⁵⁶ Çil, *a.g.t.*, 203.

⁵⁷ Tavukçu, *a.g.e.*, 86.

⁵⁸ Ömer Faruk Güler, “Enverî Divânı [Tenkitli Metin-Tahlil]” (doktora tezi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, 2020), 399.

⁵⁹ Tabîb İbn-i Şerîf, *a.g.e.*, 85.

buğz (kin, nefret) zuhur edeceği⁶⁰ açıklanır. *Zahîre-yi Murâdiyye* adlı eserde ise yürek oynamasının nedenleri arasında *katı müşkül hışım* da zikredilir.⁶¹ Bu bilgileri değerlendirildiğimizde hışım, sevinç gibi duyguların insan bedeninde sıcaklığa neden olmasıyla birlikte yürek oynamasının baş göstermesi muhtemeldir. Örnek beyitler de bu düşünceyi destekler niteliktedir.

İbn-i Şerîf, taun hastalığının müteradifi olarak veba, ıssı verem (şiş) ibarelerini kullanır.⁶² Bu hastalığın belirtileri arasında yürek oynaması ve daralması sayılır. Osmanlı döneminde telif edilen tarihi tıp metinleri üzerinde yapılan bazı tezlerde⁶³ verem kelimesine “şiş, ur, çıban” karşılıkları verilmiştir. Divan şairleri verem hastalığını şiirlerinde çeşitli imgelerle işlerler. Verem, insanları kuvvetten düşürüp kilo kaybına neden olarak yürek zayıflığına zemin hazırlamaktadır.⁶⁴ Taun (veba) olan kişinin yüreği oynar.⁶⁵ Şair Hakîkî, gazabın (öfkenin) insanda hafakân hastalığına, kinin ise yürekte vereme (şişlik) yol açacağı savını aşağıdaki beytine şöyle taşımıştır:

*Renc-i hafakân olur gazab geh
Kînün yüregüne geh veremdür*⁶⁶

“Bazen öfke kalp çarpıntısına dönüşür bazen de kinin [senin] yüreğinde verem olur.”

2.6. Haset

Yararlandığımız Osmanlı tıp metinlerinde hasedin hafakâna sebep olduğuna dair bir bilgiyle karşılaşmadık. Ancak incelediğimiz kaynakların haricinde başka tıp metinlerinde bu bilgiye rastlanabileceği unutulmamalıdır. Gelibolulu Sun’î (öl. 1533-34),⁶⁷ Gelibolulu Âlî,⁶⁸ Allâme-i Şeyhî (öl. 1635),⁶⁹ Üsküdarlı Aşkî (öl. 1576-

⁶⁰ Mehmet Gürlek, “İbrahim Bin Abdullah’ın Cerrâh-nâme (Alâ’im-i Cerrâhîn) Adlı Eseri (Giriş-Metin-Sözlük)” (doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2011), 83.

⁶¹ Çil, *a.g.t.*, 203.

⁶² Tabîb İbn-i Şerîf, *a.g.e.*, 383.

⁶³ Elif Kaya, “*Enva-ı Emraz: İnceleme-Metin-Dizin*” (yüksek lisans tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, 2009), 269; Yıldırım, *a.g.t.*, 388.

⁶⁴ Fatih Sona, “Divan Şairlerinin Gözünden Verem” *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2 (2017), 613-614. (erişim 15.03.2025).

⁶⁵ Yıldırım, *a.g.t.*, 157.

⁶⁶ Boz, *a.g.e.*, 276.

⁶⁷ Yakar, *a.g.t.*, 557.

⁶⁸ İbrahim Hakkı Aksoyak, *Gelibolulu Mustafa Âli Dîvânı* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2018), <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/58695,gelibolulu-mustafa-ali-divanipdf.pdf?0> (erişim 12.06.2025), s. 1136.

⁶⁹ Betül Dönmez Parlak, “Eğirdirli Şeyhî Mehmed Efendi’nin Divanı’nın İncelenmesi” (yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2006), 223.

77),⁷⁰ Hakîkî,⁷¹ Lebîb (öl. 1768-69),⁷² Mekkî (öl. 1910)⁷³ haset (kıskançlık) sebebiyle hafakâna yakalanmayı esas alan beyitler söylemişlerdir. Söz gelişi Necâtî Bey (öl.1509), şu beyitte “oynamak” fiili ile cinas yapmaktadır. Şair, ilk mısradan “yürek oynamak” ile hafakân hastalığını kastetmiştir. İkinci mısradan ise “peykân oynamak” ile “okun ucundaki temrenin hareket etmesi”ni anlatmıştır. Şair, sevgiliyi başkası (rakip/ağyâr) ile görüp kıskançlık sebebiyle hafakânlar basmasındansa yüreğinde (bakış) temrenin hareket etmesini yeğlemektedir. Beyitte hafakânın nedeni olarak haset karşımıza çıkmaktadır:

*Ben seni gayr ile görüp oynamakdansa yürek
Ey kemân-eburü güzel yürekde peykân oynasun*⁷⁴

“Ey keman kaşlı güzel! Ben, seni başkası ile görerek kalbimin hızlı çarpması yerine yüreğimde senin (bakış) temrenin oynasın/hareket etsin.”

Fennî (öl. 1745-46) de kıskançlık (haset) sebebiyle kalp çarpıntısının zahir olacağını iddia etmektedir:

*Seni agyâr ile devrânda görsem el ele
Tutar ol demde hasedle hafakânım seyid*⁷⁵

“Seyid (efendim), seni rakip ile el ele gezerken görsem hasetten o vakit kalp çarpıntım tutar.”

2.7. Heybet (Ululuk, Azamet)

Zahîre-yi Murâdiyye adlı eserde yürek oynamasının nedenleri arasında padişahların heybeti de yer almaktadır.⁷⁶ Âşık sevgiliyi ummadığı bir anda görünce titremeye başlamıştır. Şair bu durumu padişahı ansızın gören bir kimsenin kalbinin onun heybetinden hızlı hızlı çarpmasına benzetmiştir:

*Lerzişlere düşdüm göricek yârı apansız
Oynar yüreği kim göre hünkârı apansız*⁷⁷

⁷⁰ Süreyya Uzun, “Üsküdarlı Aşkî Divanı Tenkitli Metin, Nesre Çeviri ve 16. yy. Osmanlı Hayatının Divandaki Yansımaları” (yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2011), 638.

⁷¹ Boz, *a.g.e.*, 530.

⁷² Kurtoğlu, Orhan, *Lebîb Dîvânı* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2017), <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55756,lebib-divanipdf.pdf?0> (erişim 14.04.2025), s. 377.

⁷³ Mutlu Muhammet Aktaş, “Kazasker Mekkî Divanı (İnceleme-Tahlil-Metin)” (doktora tezi, Giresun Üniversitesi, 2020), 490-491.

⁷⁴ Enes İlhan, “Necâtî Bey Dîvânı: Metin - Bağlamlı Dizin-İşlevsel Sözlük” (doktora tezi, Gazi Üniversitesi, 2023), 1133.

⁷⁵ Hacı İbrahim Demirkazık, “18. yy. Şairi Mustafa Fennî Dîvân (İnceleme - Tenkitli Metin - Dizin)” (doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2009), 396.

⁷⁶ Çil, *a.g.t.*, 203.

⁷⁷ Türki Al-Owais, “Kâil Dîvânı” (yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi, 2009), 74.

“Sevgiliyi ansızın görünce titremelere düştüm. Zira padişahı beklenmedik bir zamanda kim görse kalbi çarpar.”

2.8. Kan Toplanması (Dem İmtilâsı)

Hafakânın sebepleri arasında kan imtilâsı (kan toplanması) da gösterilmiştir. Hastalığın belirtileri yüzün kızıl, ağzın tadının güzel olması, hararet olması, iştahın az olması, çok terlemek, nabzın hızlı olması, idrarın kızıl ve kötü olmasıdır. İlacı bâselik (şahdamarından/baş damarından) ve sâfîn (diz kapağı ile topuk arasındaki damar) damarından kan almaktır. Eğer hasta dayanabilirse her sabah on direm siken-cübîn-i sadec (Hint sümbülü şurubu) verilir. Gıdası hatun tuzluğu otu veya ekşikulak otu müzevveresi (sebze çorbası) veya oğlak eti ile yoğurtlu aştır.⁷⁸

Hekimbaşı Gevrekzade Hasan Efendi (öl. 1801), Irak makamının çocuklarda kendini gösteren sersam (menenjit) ve hafakân hastalığına çok yararı olduğu hususunda hekimlerin aynı görüşte olduğunu bildirir.⁷⁹ Benli de⁸⁰ kan baskınlığının etkisiyle vücut bulan hafakân hastalığına Irak makamının iyi gelmesinin ahlât-ı erbaa teorisine uygun olduğunu savunur.

Yûsuf Hakîkî'nin gönlü sevgilinin aşkının derdinden dolayı hafakân hastalığına yakalanmıştır. “Dert” ve “kan dolu” kelimeleri hafakânın, sıkıntı ve kan toplanmasından olduğuna delalet etmektedir:

*Ayrılmadı gönlüm dahı ayılası gelmez
Derdünden egerçi tolu kandur hafakândan⁸¹*

“Gönlüm her ne kadar senin derdinle hafakândan kan toplasa da ayrılmadı, ayılası gelmez de.”

2.9. Kaygı, Gavğâ

İssı sû'î'l-mizâcdan (mizacın bozulmasından) hâsıl olan hafakânda yüreğe gelen sû'î'l-mizâcın sebeplerinden biri hışım ve çok endişe (kaygı; gam, keder) gibi a'râz-ı nefsânîdür (nefsani duygulardır).⁸²

⁷⁸ Sunar, *a.g.t.*, 160.

⁷⁹ Şaziye Dinçer Bahadır, “Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin “Netîcetü'l-Fikriyye Fî Tedbîri Velâdeti'l-bikriyye” Adlı Eseri (İnceleme-Metin-Dizin)” (doktora tezi, Erciyes Üniversitesi, 2016), 175; Hayriye Serenay Giray “Çağlar Boyu Müzikle Tedavi ve Uygulandığı Hastalıklar” (yüksek lisans tezi, Kocaeli Üniversitesi, 2008), 57.

⁸⁰ Sümeyye Benli, “Ahlât-ı Erbaa Teorisi ve Edebiyatta İşlenişi” (yüksek lisans tezi, Kırıkkale Üniversitesi, 2012), 81.

⁸¹ Boz, *a.g.e.*, 684.

⁸² Çil, *a.g.t.*, 532.

Ünlü şair Nâbî (öl. 1712) de Osmanlı Devleti'nin siyasetine yön veren divanda büyük makamlar elde etme isteğinin insanda hafakâna yol açacağı fikrini ortaya atmaktadır. Aslında büyük makamlar elde isteği sebebiyle yaşanan kaygı, sıkıntı, gerginlik ve endişe hafakâna neden olmaktadır:

*Kalbüme oldı mâye-i hafakân
Ârzû-yı menâsıb-ı dîvân⁸³*

“Divandaki büyük makamlar (elde etme) arzusu kalbime kalp çarpıntısı sermayesi oldu.”

İçinde yaşadıkları toplumun üyesi olan insanlar sosyal varlıklardır. Bir insanın yalnız olarak hayatını sürdürmesi pek mümkün görünmemektedir. Bununla birlikte insanlarla bir arada yaşamak ve topluma uyum sağlamak kolay değildir. Zira her insanın karakteri ve hayata bakış açısı farklıdır. İnsanlar çeşitli sebeplerle diğer insanlarla kavga/tartışma yaşayabilir, bu tartışmalar onu bunalıma sürükleyebilir. Şair insanlardan ayrı yaşayarak kavgadan uzaklaşmak niyetindedir. Kavga mefhumuna şu şekilde de bakılabilir: Yüksek makamlara ulaşmak isteyen insanlar/rakipler arasında kavga çıkması ihtimal dâhilindedir. Aşağıdaki beyit “Yüksek makamlara ulaşma isteğinden vazgeç, zira yüksek makamlara ulaşmak için yapılacak kavga insanda yürek oynaması ağrısı meydana getirir.” şeklinde de okunabilir:

*‘Uzletde olup Nazmî gavgâdan ıraq ol kim
Eyler kişiye hâsıl renc-i hafakân gavgâ⁸⁴*

“Ey Nazmî! İnsanlardan uzakta yaşayıp kavgadan uzaklaş. Kavga insanda kalp çarpıntısı ortaya çıkarır.”

2.10. Korku

Hafakânın nedenleri arasında korku da⁸⁵ vardır. Ayrıca *Enmüzeci't-Tıbb* adlı eserde kalbin bürudetinin (soğukluğunun) alameti olarak havf (korku) ve cübn (korkaklık) ifade edilir.⁸⁶ *Zahîre-yi Murâdiyye* adlı eserde verilen bilgiye göre çok korkulu (tehlikeli) işlerden dolayı insanların yürekleri oynamaktadır.⁸⁷ Eski zamanlarda savaşlarda davul çalmak (müzik icra etmek); kendi ordusunu motive etmek, cesaretlendirmek, düşman askerlerini ise korkutmaya yönelik bir gelenek idi. Aristo da seslerin insan psikolojisine etkileri üzerinde durmuş, savaşlarda müzik icra etmenin düşman askerlerini ürkütebileceğini, korkutabileceğini belirtmiştir. Mehter takımında davul, zurna, nakkâre, boru, zil ve çevgândan oluşan musiki aletleri bulunmaktadır. Ancak mehter takımının esas unsurunu davul oluşturmaktadır.⁸⁸

Kanuni Sultan Süleyman (öl. 1566) övgüsündeki beyitte yeniçerilerin savaşırken yüksek sesle davul çalınması geleneğine temas edilmektedir. Yüksek sesle davul

⁸³ Ali Fuat Bilkan, *Nâbî Dîvânı I* (İstanbul: MEB Yayınları, 1997), 431.

⁸⁴ Üst, *a.g.t.*, 502.

⁸⁵ Göçgün, *a.g.t.*, 28.

⁸⁶ Alptekin, *a.g.t.*, 1395-1396.

⁸⁷ Çil, *a.g.t.*, 203.

⁸⁸ Nuri Özcan, “Mehter”, TDV İslâm Ansiklopedisi, XXVIII (İstanbul 2003), s. 545, 547.

çalışması sebebiyle korkuya kapılan düşmanın kalbi hızlı bir şekilde çarpmaya başlamıştır. Düşmanın kalbi ile davulcu atı arasında korku bakımından bir ilgi kurulmuştur. Yüksek seslerin insana korku vereceği aşikârdır. Ancak burada ata yüklenen davulların çalması dolayısıyla atların da ürkmesi o dönemin sosyal hayatını gözler önüne sermektedir:

*Esb-i tabbâl-sıfat düşmeniün oynar yüregi
Her kaçan kim çalına kûs-i gırivân-ı gazâ⁸⁹*

“Savaşta her ne zaman gümbür gümbür davul çalınsa düşmanın kalbi davulcu atı gibi (korkuyla) çarpar.”

Eski zamanlarda cellatlar padişahın verdiği ölüm emrini yerine getirmekle görevli kimseler idi. Celladın elinde kılıcını gören idam mahkûmları pek tabii olarak korkup titrerler. Muhibbî'nin aşağıdaki beytinde sevgilinin gözü, âşığı kılıca benzeyen bakışlarıyla öldürmesi bakımından cellat olarak tahayyül edilmiştir. Sevgilinin cellada benzeyen gözlerini âşık görünce yüreği korkuyla titremeye başlamıştır:

*Çeşm-i cellâdını gördükde hemân dıtrer yürek
Tîgını elde görüp cânâ mehâbetler gelür⁹⁰*

“Yürek cellat gözünü görünce hemen titrer. Kılıcını elinde görünce cana korku düşer.”

2.11. Sevdâ

16. yüzyıl şairlerinden Lâmi'î (öl. 1532) hafakân hastalığına yakalanmayı sevgilinin saçının hevasına (aşkına) düşmekle izah eder. Sevdâ hıltının (sıvısının) baskınlığı sonucunda aşk ortaya çıkar.⁹¹ Aşk gibi hafakân da sevdâ hıltının fazlalığı sebebiyle dışa vurur. Beyitte, gönül ve canın kalp çarpıntısı denizin dalgalanmasıyla ilişkilendirilmiştir:

*İy Lâmi'î düşdüñ çü hevâsına o zülfün
Deryâ gibi gitmez dil ü cânun hafakâni⁹²*

“Ey Lâmi'î, gönlün sevgilinin siyah saçlarına düştüğü için, artık deniz gibi köpürüp kabarması (hafakâni) eksik olmaz.”

Gelibolulu Âlî, sûfîye seslenir ve onun sinirlenebileceği açıklamalar yapar. Gül yüzlüler sebebiyle şairin/âşığın yüreği oynamış, baharla birlikte hafakâni harekete geçmiştir. Eski tıp anlayışına göre insan vücudunda kan, balgam, safra ve sevdâ ola-

⁸⁹ Uzun, *a.g.t.*, 162.

⁹⁰ Kemal Yavuz ve Orhan Yavuz, *Muhibbî Dîvânı – Bütün Şiirleri (İnceleme – Tenkitli Metin) I* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016), 359.

⁹¹ Benli, *a.g.t.*, 92.

⁹² Hamit Bilen Burmaoğlu, *Lâmi'î Çelebi Dîvânı* (Bursa: Yıldırım Belediyesi Kültür Yayınları, 2023), 677.

rak adlandırılan dört unsura ahlât-ı erbaa denilmiştir. Zikredilen bu dört hıltın (sıvının) bedende dengeli olarak bulunması önem taşımaktadır. Zira birinin azalması ya da artması durumunda hastalık tezahür edebilir. Vücutta sevda sıvısının artması ya da azalması neticesinde kişide akıl hastalıkları, psikolojik rahatsızlıklar vuku bulabilir. Halk, bu hâlin daha şiddetlisini kara sevda olarak isimlendirir.⁹³ İnsan benzinin koyuluğu ve donukluğu sevda belirtisi olarak⁹⁴ yorumlanır:

*Sûfi yüregüm oynadı gül-ruhlar ucundan
Depretdi bahâr ayları renc-i hafakânım*⁹⁵

“Ey Sufî! Gül yüzlüler sebebiyle kalbim hızlı hızlı çarptı. Bahar ayları kalp çarpıntısı hastalığımı harekete getirdi.”

2.12. Soğuk

Seyyid Emîr Mehmed Çelebi'nin *Enmûzecü't-Tıbb* isimli eserinde soğuktan oluşan hafakân, “hafakân-ı bârid” ve “hafakân-ı serd” kelime gruplarıyla anlatılmıştır. Merzencûş (Türkçede sıçankulağı) hafakân-ı bâride;⁹⁶ efrencmüşk (Türkçede kebk otu) ise hafakân-ı serde⁹⁷ iyi gelmektedir. Hasan Ziyâ'î (öl. 1584), yüreğinin gam köşesinde geceleyin soğuktan titrediğini söyleyerek hâlini övülen şahsa ayan etmektedir. “Soğuktan yürek titremesi”yle izaha çalışılan hafakân-ı serd olmalıdır:

*Kûşe-i gamda sovukdan gice ditrerdi yürek
Hâtif-i gayb hemân eyledi bu resme nidâ*⁹⁸

“Yürek gam köşesinde geceleyin soğuktan titredi. Gaybdan haber veren melek sadece bu şekilde seslendi.”

2.13. Şarap

Şarap içenlere, zorlukla nefes almak ve kalp çarpıntısı olmak üzere iki helak edici hastalık musallat olur.⁹⁹ Şarap, divan şiirinde sıklıkla konu edilir. Genellikle de olumlu nitelikleri ile ön plana çıkarılır. Aşk şarabı tabiri ile ilahi aşka değinilir. Şair, râ revî harfi ile düzenlediği kasidesinde genel olarak insanlara öğütler vermiştir. Ka-

⁹³ Ahmet Arı, “Ahlât-ı Erbaa”, *Türk Dünyası Edebiyat Kavramları ve Terimleri Ansiklopedik Sözlüğü*, I (Ankara 2001), s. 72-73.

⁹⁴ Zeynep Koyuncu, “Ahlât-ı Erbaa/Humoral Patoloji Teorisi ve Divan Şiirinde Hakkâni Örneğinde İşleniş.” *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi*, 10 (Nisan) (2019): 77. (erişim 18.02.2025).

⁹⁵ Aksoyak, *a.g.e.*, 964.

⁹⁶ Alptekin, *a.g.t.*, 1294.

⁹⁷ Alptekin, *a.g.t.*, 1256.

⁹⁸ Müberra Gürgendereli, *Hasan Ziyâ'î Hayatı-Eserleri-Sanâtı ve Divanı (İnceleme-Metin)* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002), 83.

⁹⁹ Sibel Murad, Nuray Demir Öztürk ve Ahmet Akdağ, *Tercüme-i Mâ-Lâ Yesa'u't-Tabîbe Cehluhu Hekimlere Gerekli Bilgiler Hasan B. Abdurrahmân* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2024), 521.

sidedeki birkaç beyit şarabın zararlarına ayrılmıştır. Şarabın zararları arasında selisü'l-bevl (prostat), gaseyân (kusma), hafakân (kalp çarpıntısı), sudâ (baş ağrısı) ve devâr (baş dönmesi) zikredilir:

*Selisü'l-bevl ider ü gaseyân
Hafakân eyler ü sudâ' u devâr¹⁰⁰*

“(Şarap insanda) prostat, kusma, kalp çarpıntısı, baş ağrısı ve baş dönmesi meydana getirir.”

Şarap içince, eğer ayıksa, Edirneli Nazmî'nin yüreği düp düp oynamaktadır. Düp düp kelime grubunu yansıma ses olarak değerlendirebiliriz. Beytin kurgusunda şarabın hafakânı tetikleyici niteliği dikkate alınmıştır:

*Her ayak kim olam ayık hep oynar yüregüm düp düp
O çağlar düşerem varup sücinün küpine küp küp¹⁰¹*

“Her kadehte ayık olayım, kalbim tamamıyla düp düp eder. O vakit gidip şarabın küpüne küp küp düşerim.”

2.14. Vehim

Humma (sıtma, şiddetli ateş) hafakâna neden olabilir. Zira vücut ısısının artmasıyla hafakân-ı hâr zuhur etmektedir. Ayrıca hafakânın genel olarak korku, keder, endişe, sıkıntı vb. nedenlerden gerçekleştiği bilinmektedir. Edirneli Nazmî bir beytinde, hafakânın nedeni olarak “vehm”i (kuruntu, şüphe) öne sürmekte; emelleri peşinde koşan insanın vehimleri neticesinde yürek oynamasına yakalanacağını iddia etmektedir:

*Bir murâdın ola mı diyü kişi uma uma
Hâsılı hâsıl ider vehm-ile renc-i hafakân¹⁰²*

“İnsan bir isteği olacak mı diye ümit ede ede sonuçta vesvese ile kalp çarpıntısı hastalığına düşer.”

2.15. Vücut Isısının Fazlalığından (Harareten) Meydana Gelen Hafakân

Müntahab-ı Şifâ adlı eserde hafakânın/yürek oynamasının yürek zayıflığından olduğu, yürek zayıflığının da harâretin (vücut ısısının) fazlalığından kaynaklandığı dile getirilir. Vücut ısısının fazlalığından meydana gelen yürek oynamasının belirtileri olarak susamak, nabzın ve nefesin hızlı olması, göğsün sıcak olması, kederlenmek, soğuk havanın hoş gelmesi sayılır. Şarâb-ı hummâz (kuzukulağı otu şurubu), şarâb-ı tuffâh (elma şurubu), şarâb-ı nîlüfer (nîlüfer şurubu), şarâb-ı enâr (nar şurubu) sığırdili suyuyla, gül suyuyla içilir. Tohmekân (semizotu) suyu içildikten sonra

¹⁰⁰ Emrah Gülüm, “Ahmedî Dîvânı (İnceleme-Tenkitli Metin-Tıpkıbasım)” (doktora tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, 2021), 278.

¹⁰¹ Üst, a.g.t., 6807.

¹⁰² Üst, a.g.t., 321.

gül, menekşe, nilüfer, söğüt yaprağı, hıyar, mersin, gül suyu, kâfur, elma, armut koklanır. Nârdeng (nar, erik gibi meyvelerden yapılan bir çeşit pekmez), koruk aşısı, elma aşısı, kadıntuzluğu aşısı, elma, ayva, nar yenilir. Göğse gül suyuyla bezr-i kâtûna (pire otu tohumu) suyu sürülür ya da arpadan mamul yiyeceklerle kâsnî (yaban marulu) suyu, gül suyuyla sandal (göğse) sürülür. Akarsu önünde oturup gönlü ferahlandırmak suretiyle keder yok edilir.¹⁰³

Çiğeri laleye, aşkı ateşe; yüreği yaprağa teşbih eden 14. yüzyıl şairlerinden Ahmedî (öl. ?), divan şiirindeki âşık portresini çizmeye çalışır. Ağaçlardaki yaprakların rüzgârdan dolayı hızlı hızlı hareket etmesi ile hafakâna tutulan yüreğin hızlı hızlı çarpması arasındaki benzerlik beyitteki imgenin çıkış noktasıdır. Od, yahılma kelimeleri sebebiyle beyitte hafakân-ı hâr (sıcaktan peyda olan yürek oynaması) söz konusu edilmiş olmalıdır:

*Lâle bigi yahıldı ciğer 'ışkun odına
Yaprah bigi yüregüm anuñçun hafakândur*¹⁰⁴

“Aşkın ateşiyle ciğer lale gibi yandı. Bu yüzden yüreğim yaprak gibi hızlı hızlı çarpmaktadır.”

Aşağıdaki beyitte ise ayrılık, yakıcılığından dolayı ateş olarak tasavvur edilmiştir. Ayrılık ateşiyle şairin ciğeri tamamıyla kan olmuştur. Beyitte ateş ve toptolu kan ibareleri hafakân-ı hâr ve dem imtilâsından (kan toplanmasından) ortaya çıkan hafakânı ima etmektedir. Ancak Ahmedî'nin hangisini kastettiğini tahmin etmek güçtür. Lalenin sağa sola salınması ile yüreğin hızlı hızlı çarpması arasında ilgi kurulmuştur:

*Hicrânun odından ciğerüm toptolu kandur
Lâle bigi yüregüm anuñçun hafakândur*¹⁰⁵

“Ayrılığın ateşiyle ciğerim tamamıyla kandır. Bundan dolayı yüreğim lale gibi çarpmaktadır.”

3. Hastalığa Faydalı İlaçlar ve Tedavi Yöntemleri

3.1. Âb-ı Rafyol

Hummâ-ı yevmiyye (bir günlük ateş, sıtma) ferâh-ı şedîden (çok fazla sevinçten) olmuş ise 'âlâmeti nabzın hızlı atışı, nabzın dengesizliği, gözbebeğinin sarılığı ve hafakândır. İlâcı mâ-i verd (gül suyu) ile şarâb-ı tuffâh (elma şurubu) içmektir. Gıdâsı mâ-i şa'îr (arpa suyu) ile bâc (bir tür yemek) yemektir. Ayrıca müferrih-i yâkûtî (ferahlık veren ilaç) ve bunun gibi müferrihât-ı bâride (soğuk ferahlatıcılar)

¹⁰³ Önler, *a.g.e.*, 119.

¹⁰⁴ Gülüm, *a.g.t.*, 853.

¹⁰⁵ Gülüm, *a.g.t.*, 983.

içmek de tedavi yöntemleri arasındadır.¹⁰⁶ Harareten kaynaklanan hafakânda hasta soğuk havadan ve sudan rahatlar.¹⁰⁷

1645 yılında fethedilen Hanya yakınlarında bulunan Rafyoli ya da Rafyol, pınarlarından akan, sularının tadı ve lezzetiyle meşhur olan bir mesire yeridir.¹⁰⁸ Şair, Rafyol'un lezzetli suyunun kalp çarpıntısına iyi geldiğini anlatırken *zer-i müzâb-ı Rafyol* tamlamasıyla suyun kıymetine ve altının hafakân hastalığındaki faydasına¹⁰⁹ dikkat çeker:

*Var ise ger hafakân işte âb-ı Rafyoli
İç 'âfiyet ola zer-i müzâb-ı Rafyoli*¹¹⁰

“Eger kalp çarpıntısı var ise işte Rafyol suyu. Rafyol'un erimiş altınını iç, âfiyet olsun.”

3.2. Devâü'l-misk-i Şîrîn

Devâü'l-misk-i şîrîn çeşitli bitkilerden terkip edilen bir ilaçtır. Cünûna, ağız kokusuna, istirahatya (gevşeklige), imtilâdan (kan toplamasından) gelen küzâza (sinir katılaşması ve gerilmesine), sar'aya (sara hastalığına), felce, lakveye (yüz felcine) ve küçük çocukların hastalıklarına fayda eder. Yüreği ve mideyi güçlendirir, bunları temizler. Mide içindeki rutubetleri giderir, hazma yardımcı olur. Yürek oynamasına iyi gelir. Şuuru kaybolup bayılan insanlara faydalıdır. Kan aldırırken bayılan kişiye derhâl devâü'l-misk yedirilir. Kişiye hemen fayda edip aklını yerine getirir. Bunlardan başka insan bedeninde bazı farklı hususlara da faydası dokunur.¹¹¹ Muhyî (öl. 1548), sevgilinin ben dolu dudağını farklı bir misk ilacı olarak görür. Bu düşüncesini âşıkların hafakânına sevgilinin dudağının daima deva olması fikriyle destekler:

*Özge devâü'l-misk-i şîrîndür lebi pür-hâli kim
'Âşıklara dâyim yürek oynamasınadır devâ*¹¹²

“(Sevgilinin) ben dolu dudağı başka (türlü) bir misk ilacıdır. Çünkü âşıkların yürek oynamasına daima deva olmuştur.”

¹⁰⁶ Alptekin, *a.g.t.*, 1541-1542.

¹⁰⁷ Tabîb İbn-i Şerîf, *a.g.e.*, 219.

¹⁰⁸ Amet Molla Memet, “*Ege Adalarında Klasik Türk Şiiri ve Şairler*” (doktora tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, 2022), 29.

¹⁰⁹ Murad, *a.g.e.*, 602; Mükerrerem Bedizel Aydın ve Sibel Murad, *Nizâmü'l-Edviye Sakızlı İsa Efendi* (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA) Yayınları, 2019), 399-400.

¹¹⁰ Abdullah Aydın, “Hanyalı Nûrî Osmân ve Dîvânı” (doktora tezi, Gazi Üniversitesi, 2009), 907.

¹¹¹ Tabîb İbn-i Şerîf, *a.g.e.*, 165; Sunar, *a.g.t.*, 170.

¹¹² Mustafa Arslan, “Muhyî Hayatı, Edebi Kişiliği ve Divanı” (doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2006), 302.

3.3. Eftimon

Âşığa seslenen şair, hafakâna tutulması durumunda sevgilinin saçını eftimon gibi tutmasını salık vermektedir. Yürek damarlarında sevdâ sıvısının toplanmış olmasından ileri gelen hafakâna eftimon şarabı (şerbeti) iyi gelmektedir.¹¹³ Divan şiirinde sevgilinin saçını çeşitli ilgilerle eftimona teşbih edilir.¹¹⁴ Aşağıdaki beyitte de sevgilinin saçını eftimon olarak hayal edilmiştir:

*Hafakân olsa nümâyân sende
Perçem-i yâri çü eftimûn tut*¹¹⁵

“Sende kalp çarpıntısı ortaya çıkarsa sevgilinin saçını eftimon gibi tut.”

3.4. Fasd (Kan Almak/Hacamat)

Hacamat kelimesi Arapça “emmek” manasına gelen “hacm” kökünden türemiştir. Hacamat yapan kişiye haccâm denir. Osmanlı döneminde kuru ve kanlı olmak üzere iki hacamat çeşidi vardır. Türkçede hacamat kavramı “kanlı hacamat”; “atar ve toplardamarlardan fazlaca kan almak” işlemine karşılık gelmektedir. Arapçada bu yöntemle fasd, kan alma işlemi yapana fassâd adı verilmiştir.¹¹⁶ Divan şairleri kan aldırmanı/hacamatı klasik Türk şiirinin estetiğiyle harmanlayarak okuyucuya sunmuşlardır. Şairler, kan aldırmanın/hacamatın faydalarını, yapılma zamanını, bu tedavi yönteminin amaçlarını, hacamat yapılacak araç ve gereçleri şiirlerine konu etmişlerdir.¹¹⁷ Hafakân yani yürek oynaması bedenin kan ile dolmasından ileri gelse tedavi yöntemlerinden biri bâselik damarından kan almaktır.¹¹⁸

Zalim sevgili hacamatçıya gittiğinde gözünden damla damla kan akıtmış/çok üzülmüştür. Bu üzüntüyle âşığın hafakâni nüksetmiştir. Yürek oynamasının tedavileri arasında kan almanın/hacamatın olması beytin anlam zenginliğini ve çağrışım gücünü artırmaktadır:

*Gözümden katre katre kan akıp oynar yürek dâ'im
O çeşm-i hûn-rîzüm varsa kaçan fassâd-ı tîz-deste*¹¹⁹

“O gözü (âşıkların) kanını döken (sevgilim), ne zaman eli hızlı hacamatçıya gitse gözümden damla damla kan akıp yürek daima oynar.”

¹¹³ Canpolat, *a.g.e.*, 63.

¹¹⁴ Özge Öztekin, *XVIII. Yüzyıl Dîvân Şiirinde Toplumsal Hayatın İzleri, Dîvânlardan Yanstıyan Görüntüler* (Ankara: Ürün Yayınları, 2006), 579.

¹¹⁵ Aydın, *a.g.t.*, 614.

¹¹⁶ Abdullah Köşe, “Hacamat”, TDV İslâm Ansiklopedisi, XIV (İstanbul 1996), s. 422.

¹¹⁷ Ahmet Akdağ, “Bir Tedavi Yöntemi Olarak ‘Kan Aldırma’ ve Klâsik Türk Şiirindeki Kullanımı”, *Gazi Türkiyat*, 14 (2014), 185. (erişim 19.01.2025).

¹¹⁸ Canpolat, *a.g.e.*, 63.

¹¹⁹ Hasan Kaya, “18. yy. Şairi Âsaf ve Dîvânı (İnceleme – Tenkitli Metin – Dizin)” (doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2009), 842.

3.5. Müferrih

Müferrihât, ferahlık veren ilaçlar anlamına gelmektedir. Müferrihlerden (ferahlık veren, iç açıcı) bazıları kalbe kuvvet veren ve hafakânı gideren bâdrençbûye (oğul otu) gibi bitkilerden, bazıları da macun ve şurup gibi terkiplerden oluşur.¹²⁰ Kalp zayıflığından olan hafakânın devası kalp ilaçları ve müferrihât (ferahlık veren ilaçlar) ile (kalbi) güçlendirmektir.¹²¹

Kendisi de bir tıp doktoru olan Ahmedî, hafakân hastalığının ilacı ya da tedavisinin sabır olmadığını beyan eder. Bu hastalığın tedavisi için çeşitli otlardan mürekkep müferrih terkihi hazırlanmalıdır:

*Yüregüm oynadüğünun sabr dermânı degül
Anunıçun bir müferrih çâre itgil iy tabîb*¹²²

“Kalp çarpıntımın dermanı sabır değildir. Ey tabip, o (hastalık) için bir müferrih ilaç et.”

4. Divan Şiirinde Hafakâna Dair İmgeler

4.1. Berk (Şimşek)

Şairin hayaline göre gökyüzünde aşırı bir şekilde gürültü çıkaran şimşek değildir, gökyüzünü hafakân tutmuştur. Gönülden çıkan ah ateşinin dumanı iki tarafa sarhoş gibi salınarak gökyüzüne yükselmiştir. Felek, gönülden çıkan ah ateşinin dumanını kıskanması dolayısıyla hafakân hastalığının pençesine düşmüştür:

*Berk sanma hafakân tutdı felekde agdı
Dûd-ı dil salınıcak iki yana mestâne*¹²³

“Gökyüzünde (görüneni) şimşek zannetme. (Gökyüzünü) kalp çarpıntısı tuttu. Gönül(den çıkan ah ateşinin) dumanı sarhoş gibi iki tarafa salınarak (gökyüzüne) yükseldi.”

Bâkî (öl. 1600) şu beyitte tabiat olaylarının cereyan edişini hüsn-i talil sanatı vasıtasıyla açıklamaktadır. Şair; önce bulutlardan dökülen yağmur damlalarını göz yaşlarına, şimşegın çıkardığı yüksek sesi de kalbin hızlı hızlı çarpmasına benzeterek açık istiare yapmaktadır. Bâkî’ye göre bulutların gözyaşı dökmesi ve şimşeklerin kalbinin hızla çarpması dünyanın tehlikeli bir yer olması nedeniyledir:

*Bir cây-ı hatar olmasa ’âlemde nedendür
Ebrun bu gözi yaşı vü berkun hafekânı*¹²⁴

¹²⁰ Sunar, *a.g.t.*, 165.

¹²¹ Kaçar, *a.g.e.*, 358-359.

¹²² Gülüm, *a.g.t.*, 660.

¹²³ Parlak, *a.g.t.*, 223.

¹²⁴ Küçük, *a.g.e.*, 437.

“Dünya tehlikeli bir yer değilse bulutun bu gözyaşının ve şimşegin kalp çarpıntısının sebebi nedir?”

4.2. Budak (Dal)

Sonbaharda rüzgârın etkisiyle ağaçlardan dökülen sarı ve kırmızı yapraklar aşağıdaki beytin gerçekliğini oluşturmaktadır. Altın, hafakân hastalığına iyi gelmekte, yakut ise kalbe kuvvet vermektedir.¹²⁵ Vücut ısısının fazlalığından ileri gelen hafakân hastalığının ilaçları arasında “müferrihât-ı bâride-i yâkûtiyye” (yakut katılarak yapılan soğuk rahatlatıcı ilaçlar)¹²⁶ de sayılır. Beyitten altın ve yakut karışımıyla hazırlanan macunun kan imtilâsından kaynaklanan hafakâna çare olduğu sonucu çıkmaktadır:

*Budahların hafakânın dem imtilâsından
Gidermege zer ü yâkût hevâ ider ma'cûn*¹²⁷

“Hava, dalların kan toplanmasıyla (oluşan) kalp çarpıntısını gidermek için altın ve yakuttan macun eder.”

4.3. Bülbül

Gelibolulu Âlî, gül ile bülbülü insan olarak hayal ederek kişileştirir. Gülün dansı karşısında bülbülün kalp çarpıntısı yaşadığını tasavvur eder:

*Gül oynadı hafakân zâhir oldı bülbülde
Hazân varaklarının ekserinde var yarakân*¹²⁸

“Gül oynayınca bülbülde kalp çarpıntısı ortaya çıktı. Sonbahar yapraklarının çoğunda sarılık var.”

4.4. Deryâ

Şair, deryâ redifli kasidesinde övdüğü şahsı bahr-ı kerem (cömertlik denizi) olarak vasfeder. Denizin dalgalanması övülen şahsın heybetinden (yüceliğinden) yüreği titremesi yani hafakâna tutulması hayali sebebiyle açıklanmıştır. Memduhun heybeti (yüceliği) sebebiyle korkuya kapılmak hafakân sebebidir:

*Heybetünden yüreği ditrer eyâ bahr-ı kerem
Sanma kim kaldı temevvüc bu hüner-ver deryâ*¹²⁹

“Ey cömertlik denizi! Bu hünerli denizin dalgalandığını sanma. Senin yüceliğinden yüreği titrer.”

¹²⁵ Murad, a.g.e., 602, 1122.

¹²⁶ Kaçar, a.g.e., 357.

¹²⁷ Gülüm, a.g.t., 471.

¹²⁸ Aksoyak, a.g.e., 209.

¹²⁹ Gürgendereli, a.g.e., 80.

4.5. Gonca

Üsküdarlı Aşkî (öl. 1576-77), suya ihtiyacından dolayı ırmak kenarında yetişen şeker kamışından bahsetmektedir. Şeker kamışları destelenmiş bir durumdadır. Bunu kıskanan goncaların kalbi çarpmaktadır. Şair, muhtemelen goncaların rüzgârın etkisiyle sağa sola yalpalanmasını kalp çarpıntısı olarak değerlendirmiştir:

*Talbinur goncalarun yüregi ister ki döşe
Leb-i cû üzre miyân-beste görüp ney-şekeri*¹³⁰

“Irmak kenarında şeker kamışlarının destelenmiş olduklarını görünce goncaların kalbi çarpar, (kendilerinin de) toplanmasını ister.”

4.6. Gül

Sabah rüzgârı goncanın taç yaprakları üzerinde eserek onun açmasını sağlar. Şair, bu hususu hayali bir durumla ifade ederek hüsn-i talil yapar. Gül, sevgilinin (güzel) yanağını görünce (kıskançlığından dolayı) kalp çarpıntısıyla karşı karşıya kalmıştır:

*Gülşende sabâ sanma iden goncayı tahrîk
Gül gördi ruhun ugradı renc-i hafakâna*¹³¹

“Gül bahçesinde goncayı hareket ettirenin sabah rüzgârı olduğunu zannetme. Gül, senin yanağını görünce kalp çarpıntısı hastalığına maruz kaldı.”

4.7. Hurşîd, Güneş

17. yüzyıl şairlerinden Ahmed Yârî'nin (öl. ?) beytinde “eli yüreği titremek” kelime grubu “korkudan ya da sinirden titremeye tutulmak”¹³² anlamındaki “eli ayağı titremek” deyimini hatırlatmaktadır. Ayrıca “yüreği titremek” “yürek oynamak, hafakân” anlamına geldiği gibi bahsi geçen kelime grubu deyim olarak “endişe, korku duymak”¹³³ anlamını muhtevindir. Zikredilen her iki deyim anlamı beyte uygundur. Güneşin hafif hafif salınması hüsn-i talil ve teşhis sanatı aracılığıyla elinin yüreğinin titremesi olarak değerlendirilmiştir. Her sabah parlak güneşin elinin yüreğinin titremesinin sebebi o parlak ayın yanaklarını birden bire görmesidir. Beyitte güneşin eli ve yüreğinin titremesi, korku ya da sinir değıl, hasettir:

*Görince bi'l-bedâhe ruhların ol mâh-ı tâbânun
Eli yüregi ditrer her seher hurşîd-i rahşânun*¹³⁴

“O parlak ayın yanaklarını birden bire görünce her sabah parlak güneşin eli yüreği titrer.”

¹³⁰ Uzun, *a.g.t.*, 638.

¹³¹ Aksoyak, *a.g.e.*, 1136.

¹³² M. Ertuğrul Saraçbaşı, *Örnekleriyle Büyük Deyimler Sözlüğü I* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010), 423.

¹³³ Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük II* (Ankara: TDK Yayınları, 1998), 2482.

¹³⁴ Nurgül Karayazı, “17. Yüzyıl Şâiri Ahmed Yârî ve Dîvân'ı (İnceleme-Metin)” (doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2012), 751.

4.8. Kalem

Nâbî, kalem ile kendisi arasında hafakân olması bakımından benzerlik kurmaktadır. Kalem ile şair arasındaki vech-i şebeh “sözü siyah mürekkep ile kâğıda yazmak”tır. Şair, şiir yazmadan duramamaktadır ve onun için şiir yazmamak hafakân sebebidir. Yazı yazarken hareket eden bir kalemin görüntüsü hafakâna tutulmuş bir insanı andırmaktadır:

*Bî-’anber-i sevâd-ı suhan eylemem karâr
Bilmem ki hâmeveş hafakânım mı var benüm*¹³⁵

“Sözün siyah amberi olmadan (yani sözü siyah mürekkepli kalem ile kâğıda yazmadan yerimde) duramam. Kalem gibi benim kalp çarpıntım mı var, bilmiyorum.”

4.9. Nesâ’im-i Eshâr (Sabah Rüzgârları)

Sabahleyin esen rüzgârlar salınarak/titreterek estiği için hafakâna tutulan bir insana teşbih edilmiştir. Övülen şahsın lütfu iyileştirici özelliği bakımından bir tabip olarak hayal edilmiştir. Memduhun lütfunun tecrübeli doktoru ihsanda bulunması durumunda sabah rüzgârları kalp çarpıntısından kurtulacaktır, yani tüm sıkıntıları yok edecektir:

*Tabîb-i hâzık-ı lutfun ’inâyet eylerse
Berî ola hafakândan nesâ’im-i eshâr*¹³⁶

“Senin lütfunun tecrübeli doktoru ihsan ederse sabah rüzgârları kalp çarpıntısından kurtulur.”

4.10. Pusula

Âşığın canı, sevgilinin kaşlarına secde etmek istemiştir. Kible-nümâ, kible/Kâbe tarafını gösteren pusula anlamına gelmektedir. Pusulanın mıknaatlı ibreden oluşun kısmı yönleri (Kâbe’yi) titreterek göstermektedir. Pusulanın içerisindeki mıknaatlı ibre bir kalp gibi düşünülmüştür. Camilerin mihrapları Kâbe yönüne, güneye bakmaktadır, pusulalar da Kâbe’yi, güneyi göstermektedir. Pusulanın ibresinin hızlı hızlı hareket etmesi/titremesi sevgilinin kaşlarına ulaşma isteği sebebine bağlanarak hüsn-i talil sanatı yapılmıştır. Gönül ile pusula arasında titreme bakımından bir benzerlik söz konusudur:

*Ebrûlarına secdesi var h’âhiş-i cânın
Gönlüm gibi titrer yüreği kible-nümânın*¹³⁷

¹³⁵ Ali Fuat Bilkan, *Nâbî Dîvânı II* (İstanbul: MEB Yayınları, 1997), 838.

¹³⁶ İsmail E. Erünsal, *The Life and Works Of Tâcî-zâde Ca’fer Çelebi, with A Critical Edition of His Dîvân* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fak. Yayınları, 1983), 174.

¹³⁷ Mehmet Elaldı, “Bursalı İbrahim Râzî Divanı (İnceleme-Transkripsiyonlu Metin)” (doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, 2017), 371.

“Canın, senin kaşlarına secde etmek isteği vardır. Pusulanın kalbi gönlüm gibi hızlı hızlı çarpmaktadır.”

Abdullah Ferdî (öl. 1857-1858), hafakânın nedeni olarak sevgilinin güzelliğinin cezbesini ileri sürmüştür. *Kubbealtı Lugatı*’nda cezbe kelimesinin “İnsanın çok duyulduğu bir şey karşısında aşırı bir heyecan ve coşkunlukla kendinden geçmesi durumu.”¹³⁸ anlamı hafakâna yakalanan hastalarda görülen bayılma ile ilintilidir. Şair, ilk mısraı irsal-i mesel ve leff ü neşr sanatları çerçevesinde tavzih etmektedir: Kâbe’nin coşkusu sanki pusulayı hareket ettirmektedir. Pusulaların güney tarafını yani Kâbe’yi göstermesi onun Kâbe’nin coşkusuna kapılıp hareket etmesi olarak yorumlanmıştır:

*Cezbe-yi hüsni ki kalb-i bî-nevâyı oynadur
Şevk-i Ka’be gûyiyâ kible-nümâyı oynadur*¹³⁹

“Güzelliğinin coşkusu zavallı kalbi hızlı hızlı çarptırır. Kâbe’nin coşkusu sanki pusulayı hareket ettirir.”

4.11. Saat

Saatın üzerinde dakikayı gösteren uzun çubuğa yelkovan, saati gösteren kısa çubuğa ise akrep denir. Saatın yelkovan ve akrep kısmı hareket ettikçe tıp tıp şeklinde bir ses duyulur. Şair bu durumu saatin üzerinde duran akrepten korkması ve kalbinin tıp tıp etmesiyle açıklayarak hüsn-i talil sanatı yapar. Kalbin korkudan hızlı hızlı çarpması beytin gerçekliğidir:

*Yüreği tıp tıp ider sînesi üstinde meger
Gördi bir ‘akrebi havf eyledi bî-şek sâ’at*¹⁴⁰

“(Saatin) yüreği bağı üzerinde tıp tıp etmektedir. Saat şüphesiz bir akrebi görüp korktu.”

4.12. Sürahi

Ahdî-i Bağdâdî’nin (öl. 1593-94) hayaline göre şarap kadehi, sevgilinin lal gibi kırmızı dudağını öpmüştür. Bunu gören sürahide kıskançlık duygusu kendini göstermiş, bu duygunun etkisiyle hafakâna tutulmuştur. Mecazen çok üzölmek anlamına gelen “pür-hûn ol- (içi kanla dolmak)” ibaresi kan imtilâsıyla oluşan hafakânı akla getirmektedir:

*Câm-ı mey la’lünü öpdükde sürahînin o dem
Yüreği oynayuben oldu derûnı pür-hûn*¹⁴¹

¹³⁸ İlhan Ayverdi, *Kubbealtı Lugatı, Asırlar Boyu Tarihi Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük* (İstanbul: Kubbealtı İktisadi İşletmesi, 2020), 195.

¹³⁹ Yılmaz Şentürk, *Ferdî ve Divânı (İnceleme-Metin)* (İstanbul: Kriter Yayınevi, 2022), 188.

¹⁴⁰ Mehmet Halil Erzen, “İhyâ Divânı ve Tahlîli (İnceleme- Tahlil-Tenkitli Metin)” (doktora tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 2012), 790.

¹⁴¹ Ayşe Bedestani, “XVI. Yüzyıl Şairi Ahdî-i Bağdâdî Divânı” (yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2018), 130.

“Şarap kadehi lal (dudağını) öpünce sürahinin kalbi çarpıp içi kanla doldu.”

4.13. Taş

Müstezattan alınan aşağıdaki şiir parçasında geçen “ciğerin kan olması” ibaresi anlatılan konunun esasını oluşturmaktadır. Beyitten ciğerdeki kanın hafakâna sebebiyet verdiği anlaşılmaktadır:

*Taşun cigeri kan olur ol hışmun elinden
Tagun yüreğinde
Hilmünden ola sâkin olursa hafakâni
Yümn ile şifâdan¹⁴²*

“Dağın yüreğinde taşın ciğeri o (padişahın) öfkesinin yüzünden kan olur. (Taşın) kalp çarpıntısı senin yumuşak huyluluğundan (sadır olan) bereket ve şifayla teskin olur.”

4.14. Ummân

Yakînî (öl. 1568), okyanusta oluşan girdaba sevgili bağlamında farklı bir yorum geliştirmektedir: Okyanusun gönlü sevgilinin çenesinin kuyusuna düştüğünden beri kalbi hızlı atmaktadır. Okyanustaki girdabın görüntüsü ile kalbin hızlı hızlı çarpması arasındaki benzerlik beyitteki imgenin esasını oluşturmuştur:

*Sanma girdâbdur oynar yüregi ey dür-i pâk
Zekanun çâhuna gönli düşeli 'ummânun¹⁴³*

“Ey pak inci! (Görünenin) girdap olduğunu düşünme. Okyanusun gönlü senin çenenin çukuruna düştüğünden beri kalbi çarpmaktadır.”

4.15. Zemîn (Yeryüzü)

Tarihin çeşitli dönemlerinde Nişabur'da¹⁴⁴ yıkıcı depremler meydana gelmiştir. Yeryüzünün “Nişabur gibi titremesi” ibaresiyle Nişabur depremlerine işaret edilmektedir. Yeryüzündeki insanların (korkuyla) hafakândan titremesi ile Nişabur depremleri arasında ilgi kurulmuştur:

*Velî halk-ı cihân teŧsîde-leb olmuşdı dil mahrûz
Zemîn mânend-i Nişâbûr lerzân-ı hafakâni¹⁴⁵*

“Ancak halk susamış, gönül rezil olmuştu. Yeryüzü Nişabur gibi kalp çarpıntısından titremekteydi. ”

¹⁴² Mehmet Özmen, *Ahmed-i Dâ'i: Dîvân I-II (Metin-gramer-dizin-ıtkıbasım)* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2017), 7.

¹⁴³ Ömer Zülfe, “*Yakînî [ö. 1568] Dîvân Tenkitli Metin-Tetkik-Dizin*” (doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2004), 384.

¹⁴⁴ Özgüdenli, Osman Gazi. “Nişabur”, TDV İslâm Ansiklopedisi, XXXIII (İstanbul 2007), s. 150.

¹⁴⁵ Şeyda Bayındır, “Şehdî Divanı” (yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi, 2008), 276.

5. Hastalığın Benzetildiği Unsurlar

5.1. Güreşmek

Sevgilinin derdi ile âşığın bağındaki yüreği o kadar çok oynamıştır ki şiddetli bir hafakân hastalığına giriftar olmuştur. Şair, bu duruma iki güreşçinin düşmanca güreşmesini misal getirmektedir. Sevgilinin aşkının derdi ile âşığın yüreği birbiri ile düşmanca güreşen iki güreşçidir:

*Gamunla şol kadar oynadı sînede yüregüm
Güreşdi tut ki iki küşt-gîr hasmâne¹⁴⁶*

“Senin derdinle bağındaki kalbim öyle hızlı hızlı attı ki farz et ki iki güreşçi düşmanca güreşti.”

5.2. Dans Etmek

Abdullah Ferdî kaydedilen beyitte hafakânın oluşumunu hüsn-i talil çerçevesinde ele almıştır. Âşığın içindeki inlemelerini duyan gönül ona üzülmüş ve hafakâna tutulmuştur. Hafakâna yakalananların soluk alışverişleri inlemeyi andırmaktadır. Şair “enîn” mefhumu ile bu gerçekliği okuyucuya sezdirmek ister. İlk mısradaki durumu “Peri gibi bir güzel, sazın ezgisi olmasa dans etmez.” yargısıyla örneklendirerek irsal-i mesel yapar:

*Oynamazdı dil derûnumda enînim duymasa
Raks ider mi bir perî-veş nagme-yi sâz olmasa¹⁴⁷*

“Kalp, içimde inlemelerimi duymasa hızlı hızlı çarpmazdı. Peri gibi bir güzel sazın ezgisi olmasa dans eder mi?”

Muhyî, kalbinin hızlı çarpması ile güzel bir müzik eşliğinde dans etmek arasında benzerlik olduğu kanaatindedir. Nâle (inleme) ile terâne (ezgi), yürek oynaması ile raks arasında benzerlik ilgisi sebebiyle leff ü neşr yapıldığını söylemek mümkündür. Şaire göre güzel bir ezgi karşısında dans etmemenin mümkünü yoktur. Bu nedenle inledikçe (feryat ettikçe) de yüreğin oynamasına şaşılmamadır. Şair, yürek oynamasını raks etmek olarak tasavvur etmiştir:

*İndükçe nâleler yüregüm oynasa benim
Tan mı olur bunun gibi raks ol terâneye¹⁴⁸*

“İnledikçe benim kalbim çarpırsa... O ezgiye böyle dans edilmesine şaşılır mı?”

¹⁴⁶ Yaşar Aydemir, *Behiştî Divanı: Behiştî, Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri ve Divanının Tenkitli Metni* (Ankara: MEB Yayınları, 2000), 482.

¹⁴⁷ Şentürk, *a.g.e.*, 274.

¹⁴⁸ Arslan, *a.g.t.*, 665.

5.3. Tavla Oynamak

Celîli (öl. 1569-1570), yürek oynaması (hafakân) hastalığını hüsn-i talil sanatı bağlamında beytine konu eder. Âşıktaki tebarüz eden yürek oynaması değildir, gönül, tahtaya benzeyen bağırdaki gam ve dert tavlansı oynadığı için zar atmaktadır. Kalbin hızlı hızlı çarpması ile zarın yuvarlanması arasında bir bağ kurulmuştur:

*Sanmanuz yüregüm oynar ki gönül zar atar
Tahta-i sinede çün nerd-i gam u derd oynar¹⁴⁹*

“Kalbimin hızlı hızlı çarptığını zannetmeyin. Bağır tahtasında gam ve dert tavlansı oynadığından gönül zar atmaktadır.”

6. Çeşitli Hayaller

6.1. Aşk, Aşk Sırrını Sembolize Eder

Gerek beşeri gerek ilahi olsun eski zamanlarda aşk sırrının gönülde saklanması düşüncesi esastır. Divan şiirinde âşığın aşk sırrını gizlemesi, ancak bazı alametlerin bu sırrı ifşa etmesi bir imaj hâlini almıştır. Aşağıdaki beyit de bu imaj bağlamında düzenlenmiştir. Âşık, aşk sırrını gönülde canından gizlemiştir, ancak yürek oynaması ve feryadı bu sırrı gün yüzüne çıkarmıştır. Şair, hafakâna aşkın nişanı gibi bir işlev yüklemiştir:

*Her nice kim râz-ı ‘ışkı dilde cândan gizlerem
Yüregüm oynaması âhum ider sırrumnu fâş¹⁵⁰*

“Her ne zaman ki aşk sırrını gönülde candan gizlerim, kalbimin hızlı hızlı çarpması ve ahım sırrımı açığa çıkartır.”

6.2. Çengi, Mutrip, Rakkâs, Rakkâse

Hafakâna değinen kimi beyitlerde güzellerin oynayışları karşısında şairlerin yüreklerinin oynadığı şekilde imgeyle karşılaşırız. Çengi, “Çarpâre, def, zil veya kaşık çalarak oynayan oyuncu kadın, rakkâse.”¹⁵¹ anlamına gelmektedir. Nedîm (öl. 1730) de çengi güzeli (raks ederken) görmüş ve yüreği oynamıştır. Şairin yüreğinin oynamasının nedeni mutluluktur:

*Dili raks-âver eder sabredemem mâ-hasali
Yüregim oynadı gördükde o çengî güzeli¹⁵²*

“Gönlü oynatır, sabredemem, sonuçta o çengi güzeli görünce kalbim çarptı.”

Şeyh Gâlip (öl. 1799) aktarılan beyitte mutrip olan bir güzeli resmetmektedir. Şaire/Âşığa göre mutrip olan güzelin her sözü kalbi hızlı çarptırmaktadır/yürekleri

¹⁴⁹ Şevkiye Kazan Nas, *Celîli Divanı (İnceleme-Metin)*. Konya: Palet Yayınları, 2018), 269.

¹⁵⁰ Tavukçu, a.g.e., 92.

¹⁵¹ Ayverdi, a.g.e., 224.

¹⁵² Macit, Muhsin. *Nedîm Divanı*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1997), 358.

oynatmaktadır. Elbette âşıklara verilecek olan vuslat sözü aşırı sevinmeleri dolayısıyla âşıkların kalplerini hızlı çarptıracaktır:

*Mutrib-i va'dın yürekler oynadır her va'desi
Riște-i tûl-i emel var ise târ-ı sâzıdır*¹⁵³

“Söz veren mutribin her sözü kalpleri çarptırır. Galiba çaldığı sazın teli, sonu gelmez istek ipliğidir.”

Divan şairleri sosyal hayata dair çeşitli unsurları şiirin estetik kuralları çerçevesinde işlemişlerdir. Osmanlı ülkesine 16. yüzyılda giren¹⁵⁴ Karagöz oyunu da çeşitli imgeler ve hayallerle şiire konu olmuştur.¹⁵⁵ Şu beyitte İhyâ (öl. 1813), kara gözlü, işveli bir rakkasenin oynayışını ve bu manzara karşısındaki hislerini tabloluşturmuştur. İşveli rakkasenin dans etmesi, salınan boyunun Karagöz oyunu oynaması gibidir. Neşeli güzelin oynayışının sevinciyle âşığın yüreği oynamaktadır:

*Hayâl-i zıll-ı kadd-i hoş-hırâmıyla yürek oynar
Amân ol kara gözlü şûh-ı rakkâsem ne pek oynar*¹⁵⁶

“Salınarak güzel yürüyen boyunun gölge oyunuyla (Karagöz oyunuyla) kalp hızlı hızlı çarpar. Aman o kara gözlü neşeli rakkasem nasıl da sağlam oynuyor.”

Rakkâs kelimesinin anlamlarından biri “köçek”tir. Şair, insan gönlüne sevinç veren rakkâs hususunda yüreğin oynadığını ifade etmektedir. Rakkâsın dans etmesi ile kalbin hızlı hızlı çarpması arasında bir bağ kurmaktadır. Beyitte hafakâna yakalanma nedeni olarak şairin sevinci ileri sürebilir:

*Sabır turmaz oturmaz cilve-zen dil-ber husûsunda
Yürek oynar yatur rakkâs-ı şevk-âver husûsunda*¹⁵⁷

“İşveli güzel hususunda sabır yerinde duramaz. Sevinç veren rakkas hususunda kalp (hızlı hızlı) çarpar, sükûnet bulur.”

¹⁵³ Naci Okcu, *Şeyh Gâlip Divânı* (Ankara: DİB Yayınları, 2014), 386.

¹⁵⁴ Metin And, “Karagöz”, TDV İslâm Ansiklopedisi, XXIV (İstanbul 2001), s. 401.

¹⁵⁵ Özer Şenödeyici, “Klâsik Şiire Akmeden Karagöz” *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 1/13 (2013), 113. (erişim 17.03.2025).

¹⁵⁶ Erzen, *a.g.t.*, 830.

¹⁵⁷ Hiclal Demir, “Lâzîkî-zâde Feyzullah Nâfiz ve Divânı (İnceleme-Metin-Özel Adlar Dizini)” Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2008), 630.

Sonuç

Divan şairleri hafakân (yürek oynaması) hastalığını yeteri kadar ele almışlar, çok çeşitli imgeler ortaya koymuşlardır. Bunda hafakânın âşıklığın belirtileri arasında yer alması da etkili olmuştur. Bilhassa kalbin hızlı atmasından hareketle çeşitli hayaller divan şairinin kaleminden dizelere dökülmüştür. Hafakân ile ilgili kaleme alınmış bazı beyitleri anlamak ve anlamlandırmak için Osmanlı dönemi tıp kitaplarına başvurmak mecburiyeti hâsıl olmuştur. Bu durumun tersine Osmanlı tıp kitaplarında, incelediklerimiz arasında, kaydedilmemiş bazı bilgilere divan şiirinde ulaşmak mümkündür. Ayrıca Osmanlı tıp metinlerinde genellikle hafakân ve yürek oynaması tabirleri, bunlar dışında çok az farklı tabir kullanılırken divan şairinin kelime hazinesinin genişliği ve dili kullanmadaki becerisinin yansıması olarak beyitlerde bu ibarelere ilaveten yürek tıp tıp oynamak, yüreği tıp tıp etmek, dil oynamak, cânın hafakânı, yürek dir dir ditremek, dil ü cân oynatmak, kalp oynatmak, cân yerinden oynamak, yürek düp düp oynamak, yürek titremek, yüreği lak lak etmek, yüreği talbinmek, yürek salınmak gibi ibarelerle kalp çarpıntısı hastalığı ifade edilmiştir.

Şairler, hastalığın çeşitli özelliklerinden hareketle şiirlerini kuyumcu titizliğiyle kurgulamışlardır. Hafakânın ağrısı, acısı, şiddetli olması hâlinde hastanın bayılması, çaresi, hastalığa yakalananlarda nefes darlığının gözlemlenmesi, hastaların kalbinin hızlı atması gibi çeşitli özellikler şiirlere aksetmiştir.

Hafakân hastalığının nedenleri arasındaki akrep sokması, aşk, üzüntü, sevinç, gazap, hışım, haset, heybet, kan toplanması, kaygı, korku, sevdâ, soğuk, şarap, vehim, hararet gibi çeşitli hususlar şiirin estetik yapısının süzgecinden geçirilerek okuyucuyla buluşturulmuştur. Hastalığa neden olan bu kadar farklı unsurun şiirde yer bulması şairlerin tıp konusundaki bilgilerini yansıtmakla birlikte hastalığın toplum nezdindeki etkisini gözler önüne sermektedir.

Hafakânla ilgili oldukça fazla imgeler oluşturan şairler âb-ı Rafyol, devâü'l-misk-i şîrîn, eftimon, müferrih gibi hastalığa iyi gelen ilaçlardan ve fâsd (kan almak/hacamat) gibi tedavi yöntemlerinden, Hanya'ya bağlı Rafyol'un pınarlarını ele alan beyit hariç, sevgili bağlamında bahsetmişlerdir. Berk (şimşek), budak (dal), bül-bül, derya, gonca, gül, güneş, kalem, sabah rüzgârları, pusula, saat, sürahi, taş, ummân (okyanus) ve zemîn (yeryüzü) gibi çeşitli unsurların hafakâna yakalandığı hayal edilmiştir. Bu beyitlerin bazısında imgeler teşkil edilirken hüsn-i talil sanatından yararlanılmıştır.

Yürek oynaması bazı şiirlerde çeşitli benzetmelere konu olmuştur. Bazı şairler hafakân ile güreşmek, dans etmek, saatin çalması, tavla oynamak arasındaki benzerliği şiirlerinde kullanmışlardır.

Dede Ömer Rûşenî'ye göre âşığın gizlediği aşk sırrını hafakân ifşa etmektedir. Böyle bir durumda hafakân aşkı, aşk sırrını simgelemektedir. Hafakânla ilgili kimi beyitlerde güzellerin oynayırları nedeniyle âşıkların yüreklerinin oynaması betimlenmektedir. Çengi, mutrip, rakkâs, rakkâse âşıkların kalbini çarptırıştır.

Osmanlı tıbbında bir kimsede hafakânın çeşitli sebeplerden zuhur ettiği öne sürülmüştür. Divan şairleri en fazla korkudan, daha sonra sevinçten kaynaklanan hafakânı doğrudan ya da dolaylı olarak konu eden beyitler tasarlamışlardır.

Etik Beyanı

Bu çalışmanın, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmanın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu olmak üzere tüm aşamalarından bilimsel etik ilke ve kurallarına uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilme- yen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, çalışmanın Committee on Publication Ethics (COPE)' in tüm şartlarını ve koşullarını kabul ederek etik görev ve sorumluluklara riayet ettiğimi beyan ederim. Herhangi bir zamanda, çalışmayla ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

Declaration

I declare that this study is original; that I have acted by the principles and rules of scientific ethics at all stages of the study, including preparation, data collection, analysis, and presentation of information; that I have cited sources for all data and information not obtained within the scope of this study and included these sources in the bibliography; that I have not made any changes in the data used, and that I comply with ethical duties and responsibilities by accepting all the terms and conditions of the Committee on Publication Ethics (COPE). I hereby declare that if a situation contrary to my statement regarding the study is detected, I agree to all moral and legal consequences that may arise.

Hakem Değerlendirmesi

: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması

: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek

: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review

: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest

: The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support

: The authors declared that this study has no financial support.

Kaynakça

- Ahmed Vefik Paşa. *Lehce-i Osmâni*. İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1308.
- Alî Nazîmâ ve Reşâd (Faik) . *Mükemmel Osmanlı Lügati*. İstanbul: Artin Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1319/1901.
- Al-Owais, Türki. “Kâil Dîvânı.” Yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi, 2009.
- Alptekin, Adem Hakan. “Seyyid Emîr Mehmed Çelebi’nin Enmûzecü’t-Tıbb Adlı Eseri (Metin-Tıbbî Söz Varlığı).” Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2023.
- Akdağ, Ahmet (2014). “Bir Tedavi Yöntemi Olarak ‘Kan Aldırmak’ ve Klâsik Türk Şiirindeki Kullanımı.” *Gazi Türkiyat*. 14 (2014): 169-187. (erişim 19.01.2025).
- Aksoyak, İbrahim Hakkı. *Gelibolulu Mustafa Âli Dîvânı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2018. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/58695,gelibolulu-mustafa-ali-divanipdf.pdf?0> (erişim 12.06.2025).
- Aktaş, Mutlu Muhammet. “Kazasker Mekkî Divanı (İnceleme-Tahlil-Metin).” Doktora tezi, Giresun Üniversitesi, 2020.
- And, Metin. “Karagöz”, TDV İslâm Ansiklopedisi, XXIV (İstanbul 2001), ss. 401-403.
- Arı, Ahmet. “Ahlât-ı Erbaa”, Türk Dünyası Edebiyat Kavramları ve Terimleri Ansiklopedik Sözlüğü, I (Ankara 2001), ss. 72-73.
- Arslan, Mustafa. “Muhyî Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divanı”. Doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2006.
- Arslan, Ömer. “Ubeydî Dîvânı (Metin ve İnceleme).” Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2013.
- Atnur, Gülhan. “Osmanlı Tıp Yazmaları ile Halk Hekimliğinde ‘Hafakan Afakan’ ve Hazâ ‘İlâc-ı Hafakân Adlı Kitap.” *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 4/27 (2011): 48-62. (erişim 11.01.2025).
- Aydemir, Yaşar. *Behiştî Divanı: Behiştî, Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri ve Divanının Tenkitli Metni*. Ankara: MEB Yayınları, 2000.
- Aydın, Mükerrerem Bedizel ve Sibel Murad. *Nizâmü’l-Edviye Sakızlı İsa Efendi*. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA) Yayınları, 2019.
- Avçin, Mehmet. “İbrahim Gülşenî Divanı.” Doktora tezi, Osmangazi Üniversitesi, 2021.
- Aydın, Abdullah. “Hanyalı Nûrî Osmân ve Dîvânı.” Doktora tezi, Gazi Üniversitesi, 2009.
- Ayverdi, İlhan. *Kubbealtı Lugatı, Asırlar Boyu Tarihi Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: Kubbealtı İktisadi İşletmesi, 2020.
- Bayındır, Şeyda. “Şehdî Divanı.” Yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi, 2008.

- Bedestani, Ayşe. “XVI. Yüzyıl Şairi Ahdî-i Bağdâdî Dîvânı.” Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2018.
- Benli, Sümeyye. “Ahlât-ı Erbaa Teorisi ve Edebiyatta İşlenişi.” Yüksek lisans tezi, Kırıkkale Üniversitesi, 2012.
- Bilkan, Ali Fuat. *Nâbî Dîvânı I*. İstanbul: MEB Yayınları, 1997.
- Bilkan, Ali Fuat. *Nâbî Dîvânı II*. İstanbul: MEB Yayınları, 1997.
- Boz, Erdoğan. *Yusuf Hakikî Baba Dîvânı*. Ankara: Aksaray İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2009.
- Bozyiğit, Esra. “Taşlıcalı Yahyâ Bey Divanı (İnceleme - Tenkitli Metin - Nesre Çeviri - Sözlük).” Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2021.
- Brown, J.A.C. *Tıp Ansiklopedisi*. Çev., Reyhan Erez. İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları, 1974.
- Burmaoğlu, Hamit Bilen. *Lâmi'î Çelebi Dîvânı*. Bursa: Yıldırım Belediyesi Kültür Yayınları, 2023.
- Canpolat, Mustafa ve Zafer Önler. *İshak bin Murâd Edviye-i Müfredde*. Ankara: TDK Yayınları, 2007.
- Çavuşoğlu, Mehmet. *Yahyâ Bey Dîvân'ından Örnekler*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1983.
- Çetin, Kamile. “Râşid (?-1310?-1892) ve Dîvânı İnceleme-Tenkidli Metin.” Yüksek lisans tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2006.
- Çil, Murat. “Mü'min Bin Mukbil Sinobî Zahîre-yi Murâdiyye (İnceleme-Metin-Dizin).” Doktora tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2021.
- Demir, Hiclal. “Lâzîkî-zâde Feyzullah Nâfiz ve Dîvânı (İnceleme-Metin-Özel Adlar Dizini).” Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2008.
- Demirkazık, Hacı İbrahim. “18. yy. Şairi Mustafa Fennî Dîvân (İnceleme - Tenkitli Metin - Dizin).” Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2009.
- Diñçer Bahadır, Şaziye. “*Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin “Netîcetü'l-Fikriyye Fî Tedbîri Velâdeti'l-bikriyye” Adlı Eseri (İnceleme-Metin-Dizin)*.” Doktora tezi, Erciyes Üniversitesi, 2016.
- Dökmeci, İsmet ve A. Handan Dökmeci. *Büyük Tıp Sözlüğü*. İstanbul: Nobel Tıp Kitabevleri, 2005.
- Dönmez Parlak, Betül. “Eğirdirli Şeyhî Mehmed Efendi'nin Divanı'nın İncelenmesi.” Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2006.
- Elaldı, Mehmet. “Bursalı İbrahim Râzî Divanı (İnceleme-Transkripsiyonlu Metin).” Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, 2017.
- Erünsal, İsmail E. *The Life and Works Of Tâcî-zâde Ca'fer Çelebi, with A Critical Edition of His Dîvân*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fak. Yayınları, 1983.

- Erzen, Mehmet Halil. “İhyâ Dîvânı ve Tahlîli (İnceleme- Tahlil-Tenkitli Metin).” Doktora tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 2012.
- Giray, Hayriye Serenay. “Çağlar Boyu Müzikle Tedavi ve Uygulandığı Hastalıklar.” Yüksek lisans tezi, Kocaeli Üniversitesi, 2008.
- Göçgün, Serap. “Abdulvehhâb bin Yusuf’un Muntehab-ı Fi’t-Tıbb Adlı Eseri.” Yüksek lisans tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2010.
- Güler, Ömer Faruk. “Enverî Dîvânı [Tenkitli Metin-Tahlîl].” Doktora tezi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, 2020.
- Gülüm, Emrah. “Ahmedî Dîvânı (İnceleme-Tenkitli Metin-Tıpkıbasım).” Doktora tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, 2021.
- Gürgendereli, Müberra. *Hasan Ziyâ’î Hayatı-Eserleri-Sanatı Ve Divanı (İnceleme-Metin)*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002.
- Gürlek, Mehmet. “İbrahim Bin Abdullah’ın Cerrâh-nâme (Alâ’im-i Cerrâhîn) Adlı Eseri (Giriş-Metin-Sözlük).” Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2011.
- Güngör, Esra. “Nûrî İbrahim Divanı.” Yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi, 2013.
- Hüseyin Remzî. *Lügat-i Remzî I*. İstanbul: Matbaa-i Hüseyin Remzî, 1305/1888.
- İbrahim Cûdî Efendi. *Lügat-i Cûdî*. Trabzon, 1332/1913.
- İlhan, Enes. “Kâşif Es’ad Efendi Divanı İnceleme-Metin.” Yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi, 2015.
- İlhan, Enes. “Necâtî Bey Dîvânı: Metin - Bağlamlı Dizin-İşlevsel Sözlük.” Doktora tezi, Gazi Üniversitesi, 2023.
- İpekten, Haluk. *Nâ’ilî Divânı*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1990.
- Kaçar, Mücahit ve Ahmet Akdağ. *Şerh-i Mücez Fi’t-Tıbb İbnü’n-Nefis’in El-Mücez Fi’t-Tıbb’ının Şerhi*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2022.
- Karayazı, Nurgül. “17. Yüzyıl Şâiri Ahmed Yârî ve Dîvân’ı (İnceleme-Metin).” Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2012.
- Kazan Nas, Şevkiye. *Celîlî Divanı (İnceleme-Metin)*. Konya: Palet Yayınları, 2018.
- Kaya, Elif. “*Enva-ı Emraz: İnceleme-Metin-Dizin*.” Yüksek lisans tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, 2009.
- Kaya, Hasan. “18. yy. Şairi Âsaf ve Dîvânı (İnceleme – Tenkitli Metin – Dizin).” Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2009.
- Keklik, Murat. “Üsküplü İshak Çelebi Divan [Metin-Çeviri-Açıklamalar-Dizin].” Doktora tezi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, 2014.
- Koyuncu, Zeynep. “Ahlât-ı Erbaa/Humoral Patoloji Teorisi ve Divan Şiirinde Hakkânî Örneğinde İşlenişi.” *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi*. 10 (Nisan) (2019): 75-97. (erişim 18.02.2025).

- Köşe, Abdullah. “Hacamat”, TDV İslâm Ansiklopedisi, XIV (İstanbul 1996), ss. 422.
- Kurtoğlu, Orhan. *Lebib Dîvânı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2017. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55756,lebib-divanipdf.pdf?0> (erişim 14.04.2025).
- Kutlar Oğuz, Fatma Sabiha. *Dîvân-ı İzzet ve Nigâr-Nâme (Tezkire-i Nigâriyye)*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2019. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/68921,divan-i-izzet-ve-nigar-name-pdf.pdf?0> (erişim 10.04.2025).
- Küçük, Sabahattin. *Bâkî Dîvânı (Tenkitli Basım)*. Ankara: TDK Yayınları, 1994.
- Okcu, Naci. *Şeyh Gâlip Dîvânı*. Ankara: DİB Yayınları, 2014.
- Önler, Zafer. *Hacı Paşa (Celâlüddin Hızır) Müntahab-ı Şifâ Giriş-Metin-Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2019.
- Özcan, Nuri. “Mehter”, TDV İslâm Ansiklopedisi, XXVIII (İstanbul 2003), ss. 545-549.
- Özgüdenli, Osman Gazi. “Nişâbur”, TDV İslâm Ansiklopedisi, XXXIII (İstanbul 2007), ss. 149-151.
- Öztekin, Özge. *XVIII. Yüzyıl Dîvân Şiirinde Toplumsal Hayatın İzleri, Dîvânlardan Yansıyan Görüntüler*. Ankara: Ürün Yayınları, 2006.
- Macit, Muhsin. *Nedîm Divânı*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1997.
- Mehmed Salâhi. *Kâmûs-ı Osmanî III*. İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1322/1905.
- Molla Memet, Amet. “Ege Adalarında Klasik Türk Şiiri ve Şairler.” Doktora tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, 2022.
- Muallim Nâcî. *Lügat-ı Nâcî*. İstanbul: Asır Matbaası, 1322/1904.
- Murad, Sibel, Nuray Demir Öztürk ve Ahmet Akdağ. *Tercüme-i Mâ-Lâ Yesa ‘u’t-Tabîbe Cehlulu Hekimlere Gerekli Bilgiler Hasan B. Abdurrahmân*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2024.
- Mutçalı, Serdar. *Arapça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Dağarcık Yayınları, 1995.
- Özmen, Mehmet. *Ahmed-i Dâ’î: Dîvân I-II (Metin-gramer-dizin-tıpkıbasım)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2017.
- Pala, İskender. *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1995.
- Püsküllüoğlu, Ali. *Türkçe Deyimler Sözlüğü*. Ankara: Arkadaş Yayınları, 2006.
- Saraçbaşı, M. Ertuğrul. *Örnekleriyle Büyük Deyimler Sözlüğü I-II*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010.
- Sona, Fatih. “Divan Şairlerinin Gözünden Verem.” *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2 (2017): 610-618. (erişim 15.03.2025).

- Sunar, Nuşin. “Ahmed Bin Bâlî –Mecma’ü’l-Mücerrebât (Giriş-İnceleme [Ses Bilgisi]-Metin-Dizin) [1-115. Varaklar Arası]-Sözlük.” Yüksek lisans tezi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, 2014.
- Şemseddin Sâmî. *Kâmûs-ı Türkî*. İstanbul: İkdâm Matbaası, 1317/1900.
- Şenödeyici, Özer. “Klâsik Şiire Akseden Karagöz.” *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi* 1/13 (2013): 111- 120. (erişim 17.03.2025).
- Şentürk, Yılmaz. *Ferdî ve Dîvânı (İnceleme-Metin)*. İstanbul: Kriter Yayınevi, 2022.
- Tabîb İbn-i Şerîf. *15. Yüzyıl Türkçe Tıp Kitabı Yâdigâr-ı İbn-i Şerîf*. İstanbul: Seçil Ofset, Matbaacılık, 2017.
- Tari, Benal. “Re’fet Mehmed (1198-1238/ 1784-1823) Dîvânı (İnceleme-Metin).” Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2011.
- Tavukçu, Orhan Kemâl. *Dede Ömer Rûşenî Dîvânı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2020. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/73031,dede-omer-rusenî-divanipdf.pdf?0> (erişim 23.05.2025).
- Telli, Burak. “Kenzü’s-Sihhatü’l-Ebdâniyye Eser-i Mürşid-i Osmâniyye İnceleme-Metin-Gramatikal Dizin-Tıpkıbasım.” Doktora tezi, Adıyaman Üniversitesi, 2017.
- Türk Dil Kurumu. *Türkçe Sözlük I*. Ankara: TDK Yayınları, 1998.
- Türk Dil Kurumu. *Türkçe Sözlük II*. Ankara: TDK Yayınları, 1998.
- Uzun, Süreyya. “Üsküdarlı Aşkî Divanı Tenkitli Metin, Nesre Çeviri ve 16. yy. Osmanlı Hayatının Divandaki Yansımaları.” Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2011.
- Üst, Sibel. “Edirneli Nazmî Dîvânı (İnceleme-Tenkitli Metin).” Doktora tezi. Atatürk Üniversitesi, 2011.
- Yakar, Halil İbrahim. “Gelibolulu Sun’î Dîvânı ve Tahlili.” Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2002.
- Yavuz, Kemal ve Orhan Yavuz. *Muhibbî Dîvânı – Bütün Şiirleri (İnceleme – Tenkitli Metin) I*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016.
- Yavuz, Yasemin. “Hekim Hayreddin’in Kitab-ı Akrabadin’i.” Yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi, 2008.
- Yıldırım, Onur. “Et-Teshil Fi’t-Tıbb (Kitâb-ı Teshîli’l-Mevlanâ Şemseddin) (İnceleme-Metin-Dizin).” Yüksek lisans tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2010.
- Zülfe, Ömer. “*Yakînî [ö. 1568] Dîvân Tenkitli Metin-Tetkik-Dizin*.” Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2004.